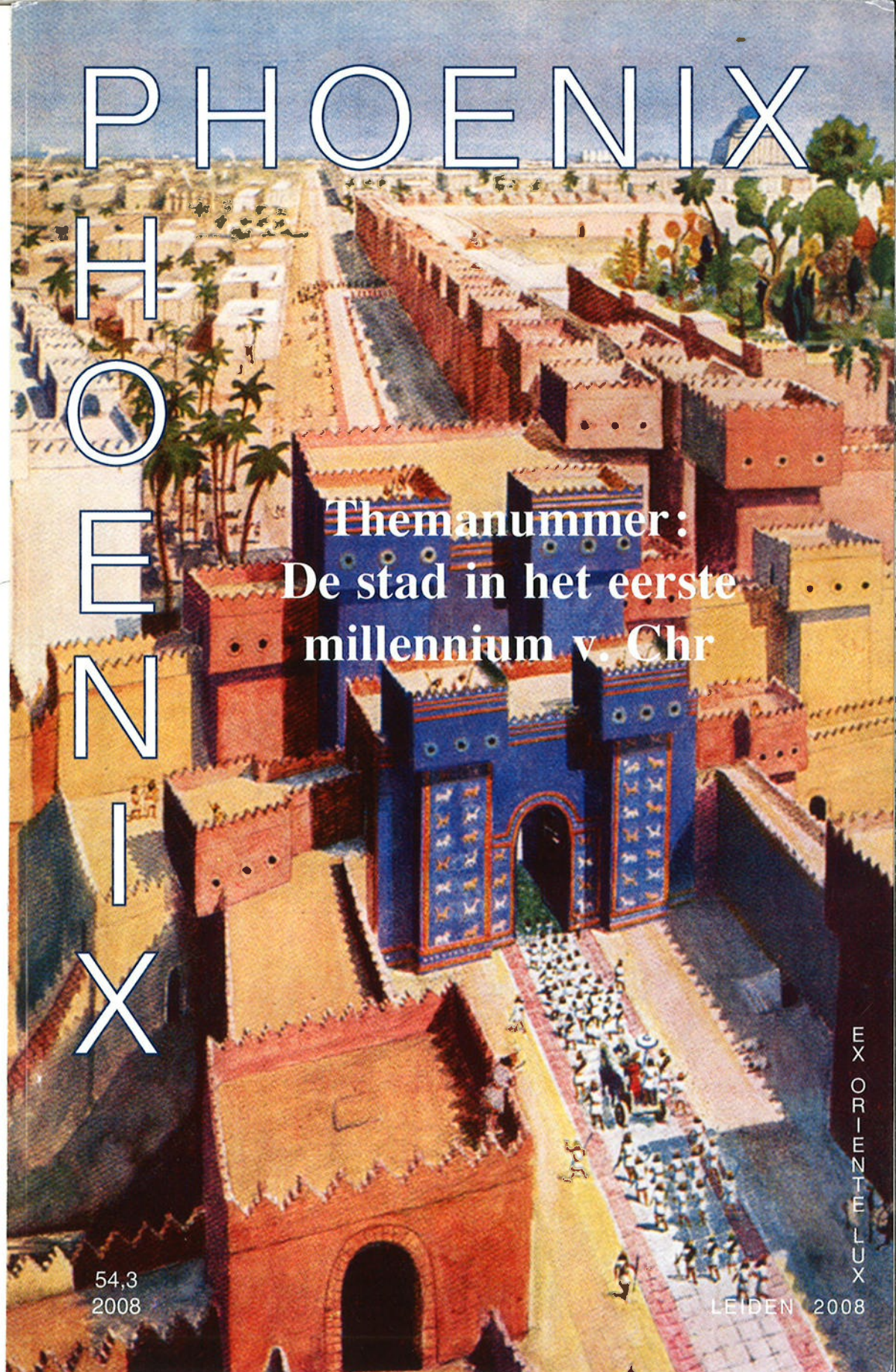

PHOENIX

HOENIX

Themanummer:
De stad in het eerste
millennium v. Chr

54,3
2008

LEIDEN 2008

EX ORIENTE LUX

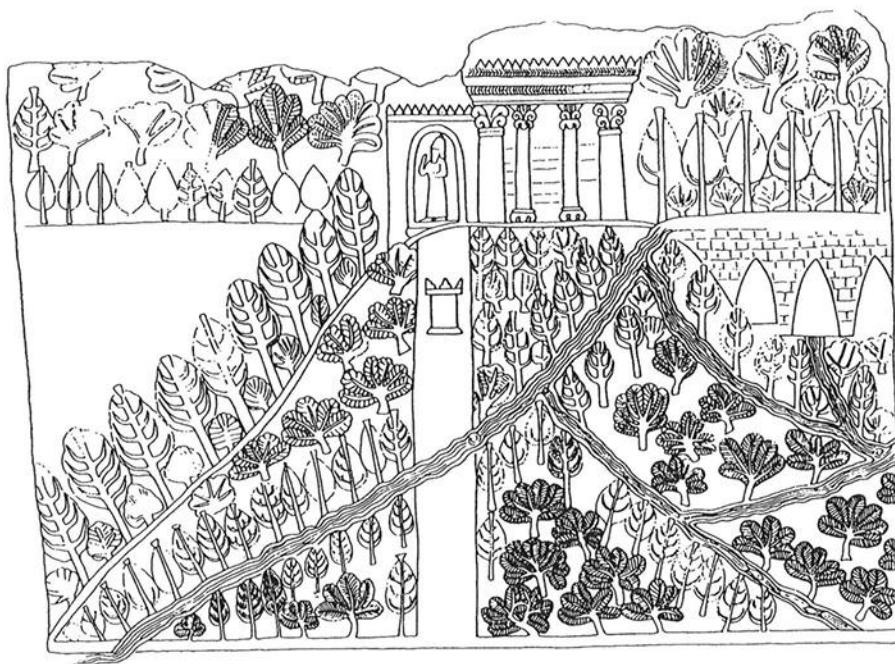
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Drs. W. Waal, Allard Piersonstraat 7 ¹ , 1053 ZX Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiter, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	P.M.L. Verstappen, Haaswijkweg west 52, 3319 GD Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Drs. A. Kooij, Noordervaart 69, 1841 JB Stompvoren
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Vacature
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. J.B.C. Bloemen, Schiltstraat 7, 7631 BR Ootmarsum
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Reconstructie van de Ishtar-poort van Babylon (6e eeuw v. Chr.). Uit: E. Unger, *Babylon, die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*. Berlijn 1931.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Tuin in de Assyrische hoofdstad Nineve, met paviljoen en aquaduct. Reliëfplaat uit het Noordpaleis van Assurbanipal. Illustratie uit Reade 1998, 85. Zie het artikel van Frans van Koppen in deze aflevering.

THEMANUMMER: DE STAD IN HET EERSTE MILLENNIUM V. CHR

INHOUD

Van de redactie	146
Personalia Orientalia	147
Een Israëlitische stad in de IJzertijd.....	ANTOON SCHOORS 149
Nineve, de Assyrische hoofdstad onder Sanherib.....	FRANS VAN KOPPEN 163
Onbebouwde grond in Babylonische steden.....	HEATHER D. BAKER 177

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. BOERTIEN, J. VAN DIJK, M. POPOVIĆ, W. WAAL, C. WAERZEGGERS.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 30.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 15.00. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoom, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*.

Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingslijst); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Mw. drs. W. WAAL (redactie *Phœnix*).

Dr. T. BOIJ, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Er is weer een nieuwe Phoenix. Dit nummer is gewijd aan het thema van de EOL studiedag mei 2007: de stad in het eerste millennium v. Chr. Twee van de daar gehouden voordrachten zijn uitgewerkt tot artikelen. Antoon Schoors bespreekt de Israëlitische stad Berseba in de IJzertijd en Frans van Koppen laat ons kennismaken met de Assyrische hoofdstad Nineve toen zij tijdens de regeringen van Sanherib en Assurbanipal haar hoogtepunt beleefde. Daarnaast ontvingen we een

bijdrage van Heather Baker over een nog verwaarloosd aspect van het Babylonische stadsbeeld: onbebouwde grond.

Naar aanleiding van Phoenix 54,2 gewijd aan het 75-jarig jubileum van EOL ontving de redactie een brief van de heer A.H. Blok. Hij was een van de organisatoren van de reizen onder leiding van dr. W.D. van Wijngaarden. Hierdoor kan hij, ten eerste, medelen dat de reis op p. 51 niet in januari 1955 was en niet onder leiding stond van prof. A. de Buck. De betreffende reis vond plaats van 12 januari t/m 1 februari 1964 onder leiding van dr. van Wijngaarden. Ten tweede, is prof. Klasens op de foto niet de negende van links, maar de eerste. Prof. Klasens had het reisgezelschap uitgenodigd om zijn opgraving van een Koptische kerk, nabij Abu Simbel, te bezoeken. De datum van de foto is 28 januari 1964. De redactie van Phoenix is de heer Blok zeer erkentelijk voor zijn vriendelijke brief en de verheldering omtrent deze twee zaken.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 21 juni 2007 promoveerde Anke Dorman aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift getiteld *The Blemished Body: Deformity and Disability in the Qumran Scrolls*. Promotores waren prof. dr. Florentino García Martínez (Groningen/Leuven) en prof. dr. Eibert Tigchelaar (Groningen/Florida State University, Tallahassee).

Tussen 1947 en 1956 werden bij het plaatsje Qumran aan de Dode Zee oude Joodse handschriften ontdekt, die dateren uit de eerste twee eeuwen voor Christus en de eerste eeuw na Christus. Zij geven inzicht in de maatschappij en cultuur van Palestina in die tijd. Dorman onderzocht waar en hoe in deze Dode Zeerollen wordt gesproken over lichamelijke onvolmaaktheid. Ook bestudeerde zij de gevolgen voor de sociale en religieuze participatie van gehandicapten.

De geschriften zijn eensgezind als het gaat om de uitsluiting van deze groep. Er is echter onderscheid tussen de situaties waarin gehandicapten werden uitgesloten en ook waren er regels voor verschillende groepen. Zo zijn er regels die alleen golden voor gehandicapte priesters en niet voor leken, en andersom. Een blinde priester mocht bijvoorbeeld niet offeren om te voorkomen dat hij iets verkeerd deed.

Verder hadden gehandicapte leden in de Qumrangemeenschap een lagere status dan niet-gehandicapten. Dat had overigens niets te maken met een staat van rituele onreinheid, maar met een mindere staat van heiligheid, die iemand minder geschikt maakte voor bepaalde activiteiten.

De Dode Zeerollen laten ook een positief aspect zien tegenover mensen met een handicap: er waren speciale sociale of financiële maatregelen om hen te helpen.

Op 21 juni 2007 promoveerde Emke Jelmer Keulen aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift getiteld *God-talk in the Book of Job: A Biblical Theological and Systematic Theological Study into the Book of Job and Its Relevance for the Issue of Theodicy*. Promotores waren prof. dr. Luco van den Brom en prof. dr. Ed Noort.

Keulen onderzocht wat het Bijbelboek Job de systematische theologie te bieden heeft over de vraag op welke wijze God betrokken is bij het bestaan van onschuldig

lijden. Dit theologische vraagstuk wordt ook wel het vraagstuk van de 'theodicee' genoemd. Keulen onderzocht dit aan de hand van een interpretatie van het boek Job.

Wanneer Job tegenslag op tegenslag ondervindt, probeert hij God ter verantwoording te roepen. Hij gaat ervan uit dat God rechtvaardigen beloont met voorspoed en goddelozen bestraft met tegenslag. Omdat Job ondanks zijn rechtvaardigheid lijdt, kan hij niet anders dan concluderen dat God onrechtvaardig handelt. Zo komt het godsconcept dat Job hanteert in botsing met de praktijk.

Een van Keulens conclusies is dat het Bijbelboek Job het vergeldingsconcept niet volledig verwierpt, maar de grenzen aan het licht brengt van een theologie die dit voorstaat. Het Bijbelboek Job benadrukt dat mensen Gods handelen niet volledig kunnen doorzien. Dit betekent dat elke verklaring voor onschuldig lijden of rechtvaardiging van Gods handelen daarbij uiteindelijk niet voldoet. Volgens Keulen kan het Bijbelboek Job de systematische theologie taal verschaffen om God bespreekbaar te maken in de complexe situatie van onschuldig lijden.

EEN ISRAËLITISCHE STAD IN DE IJZERTIJD: BERSEBA

ANTOON SCHOORS (LEUVEN)

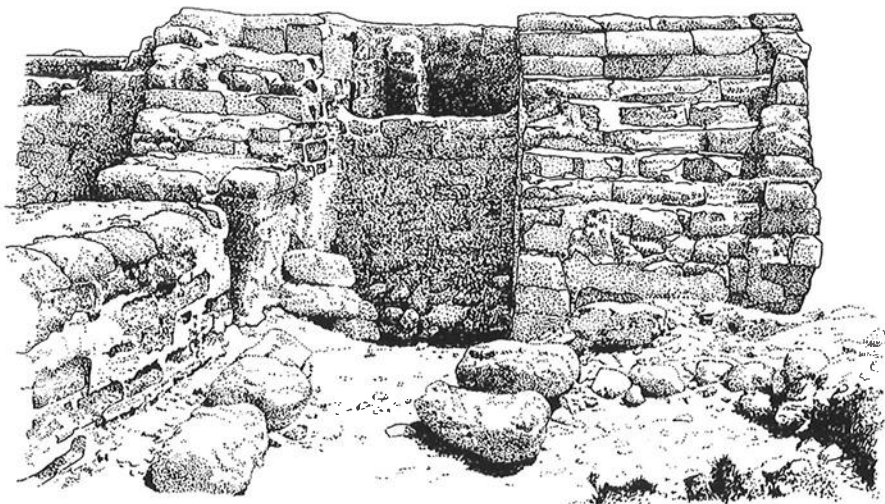
Dit artikel zal een beschrijving geven van Berseba in de IJzertijd IIB ($\pm 925 - \pm 720$ v. Chr.). Over de Israëlitische stad in het algemeen kan men uitvoerige informatie vinden bij de Geus 1984 (Engelse versie 2003). Om de uiteenzetting zo concreet mogelijk te maken neem ik één stad als model, namelijk Berseba, of beter de stad op Tell es-Seba' (Tel Berseba), want de identificatie van die stad met het Bijbelse Berseba wordt nog steeds betwist door sommigen die beweren dat de resten van dit laatste zich bevinden onder het huidige Berseba (Bir es-Seba'). De steden uit die periode zijn meestal klein en de meeste zijn gebouwd op een *tell*, een typische platte heuvel waaronder resten van vroegere bewoning steken. Het plateau van Tel Berseba heeft ongeveer een hectare bebouwde oppervlakte. Gedurende acht campagnes van ongeveer twee maanden (1969-76) werd de site grondig opgegraven onder leiding van Yohanan Aharoni (Universiteit van Tel Aviv). De stad van de 8ste eeuw v.Chr. correspondeert met stratum II van de opgraving.

De versterkingen

In de IJzertijd was een stad beschermd door een stadsmuur: die muur was het eerste wat men zag wanneer men de stad naderde. In Berseba was dat in de 10de-9de eeuw een massieve muur, die in de 9de-8ste eeuw werd vervangen door een kazemattenmuur: de buitenste muur is ca. 1,60 m dik, de binnenste ca 1,05 m, en de tussenruimte is ca. 1,40 m breed. De totale breedte van de constructie is dus ongeveer 4 m (zie afb. 1).¹ De muur was gebouwd met kleitichels op een fundament van natuursteen en had in- en uitsprongen, 25 à 50 cm diep; hij was bedekt met witte pleisterkalk.² Er tegenaan was een stevig glacis gebouwd van keien, kalk- en zandsteen en kleiachtig slib. De enige poort was een gebouw van 17×14 m met een doorgang van 4,20 m. Aan weerszijden van de doorgang bevonden zich twee kamers en een toren (zie stadsplan, afb. 2). De vloeren en wanden van die kamers waren bekleed met een laag pleisterkalk. Een van de kamers had langs de drie muren banken van 30 cm hoogte, met de muren meegebouwd en eveneens met pleisterkalk bekleed.

¹ Over de kazemattenmuur zie de Geus 1984, 24-25; 2003, 17-20.

² Over kleitichels zie de Geus 1984, 19; 2003, 10-11; Franken 1982, 38-39.

Afb. 1. Stuk van de kazemattenmuur. Duidelijk zijn de twee parallelle muren te zien en de bouwwijze met kleitichels.

Straten

Wanneer we nu een wandeling maken door de versterkte stad op Tel Berseba valt onmiddellijk op dat de stad is gebouwd volgens een welbepaald plan. Het stadsplan wordt beheerst door een rondweg die vertrekt van de poort, parallel loopt met de stadsmuur en zo terug bij de poort de ring sluit. Vanuit deze rondweg lopen straten naar het centrum van de stad; langs beide zijden ervan zijn gebouwen opgetrokken.³ Onder de straten lopen afvoerkanalen die het regenwater van de straten en de huizen opvangen en onder de poort door naar een diepe waterput leiden.

Wanneer we door de poort de stad binnentreden, komen we op een pleintje van 12×20 m. De bodem is bedekt met witte pleisterkalk en het plein is omringd door grotere ruimten (kamers en binnenplaatsen),⁴ wellicht bedoeld voor publieke diensten. Vanaf het plein vertrekken vier straten. Uiterst links en rechts is dat de rondweg, terwijl tegenover de poort twee zijstraten het centrum van de stad in langwerpige blokken verdelen.

³ Voor de rondweg zie de Geus 1984, 127.

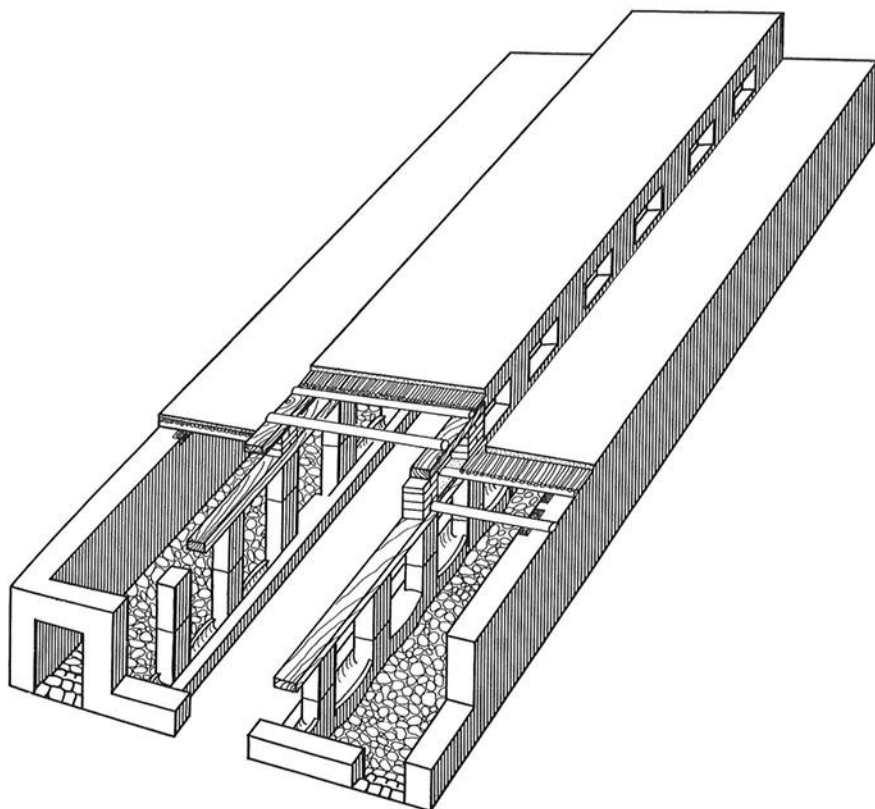
⁴ Over de functie van dit plein zie de Geus 1984, 41.

Afb. 2. Plattegrond van de tell aan het einde van de opgraving. Alleen strata II-III zijn weergegeven, behalve aan de poort, waar ook de resten van de strata IV-V werden opgenomen.

Voorraadhuizen (zie afb. 3)

Wanneer we rechts de rondweg inslaan, ontmoeten we vlak naast de poort een groot complex van ca. 600 m² bestaande uit drie gelijke gebouwen die de ruimte tussen de rondweg en de kazemattenmuur volledig vullen. Elk gebouw meet ongeveer 10×18 m en is verdeeld in drie evenwijdige beuken door een dubbele rij zuilen. De zijbeuken zijn geplaveid met ongehouwen stenen van ongelijke grootte. De middenbeuk ligt 40 à 50 cm hoger dan deze zijbeuken en heeft een vloer van gestampte aarde. Deze vloer ligt op straatniveau, wat betekent dat de zijbeuken enigszins verzonken liggen. De stenen fundamenteën van de muren steken tot 70 cm boven de vloeren van de zijbeuken uit. Daarboven zijn deze muren gebouwd uit kleitichels

Afb. 3 Reconstructie van een voorraadhuis volgens Z. Herzog.

en langs weerszijden bekleed met een 2 à 3 cm dikke laag pleisterkalk. De pilaren die de beuken verdelen staan in rijen van negen à elf opgesteld in lage muurtjes; het zijn monolieten van 1,35 m hoogte met een vierkante basis van 50×50 cm. De muurtjes dienen blijkbaar om de hoger liggende middenbeuken te stutten. Tussen de zuilen bestaan de muurtjes uit slib en ongehouwen stenen, meestal afgedekt met grotere stenen als bovenlaag; ze steken 50 à 60 cm boven de vloer van de zijbeuk uit en in de afwerking is langs boven een uitdieping uitgespaard. Over de mogelijke functie van deze uitsparingen kom ik dadelijk nog te spreken. Alle beuken zijn vanaf de straat rechtstreeks toegankelijk en ze zijn onderling niet door passages verbonden.

Deze gebouwen leverden een rijke oogst aan aardewerk, dat zich uitsluitend in de zijbeuken bevond. In een van de kamers stonden de voorraadkruiken nog in hun oorspronkelijke positie tegen de muur. De potten lagen in een dikke laag as bedekt door 1,50 m puin van kleitichels (de verwoestingslaag van stratum II). Waarschijnlijk waren de zijbeuken voorzien van een plat dak. Verlichting en verluchting kwamen langs de middenbeuk die boven de zijbeuken uitstak en in dat hogere gedeelte voorzien was van vensters. Zoals blijkt uit het aardewerk waren deze gebouwen ongetwijfeld voorraadhuizen. De producten die er werden opgeslagen waren graan, wijn en olie. Een ostracon uit een van de zijbeuken registreert de levering van een niet nader bepaald landbouwproduct uit Tolad (1 Kronieken 4:29) en Beth-amam (Jozua 15:26), twee plaatsen in de buurt van Berseba, waarschijnlijk als belasting in natura. Het feit dat er niet alleen voorraadkruiken maar ook keukenpotten werden gevonden, betekent dat de voorraadhuizen voortdurend in bedrijf waren: producten werden aangevoerd, de hoeveelheden gecontroleerd, klaargemaakt en overgemaakt aan de administratieve eenheid (burgerlijke of militaire) voor wie ze waren bestemd. De lager gelegen zijbeuken dienden voor het opslaan van de goederen, de middenbeuken voor het transport. De lastdieren konden er gelost worden, en wellicht waren de uitdiepingen tussen de zuilen bedoeld als voederbakken. Gebouwen met een zelfde grondplan werden gevonden in Tell el-Hesi, Tell Abu Hawam, Megiddo, Tell Qasile, Hasor en Tel Malhata.

De beroemde paardenstallen van Megiddo, uit de tijd van Salomo of veel eerder uit de 9de eeuw (Yadin 1960), zijn van hetzelfde type. Reeds vóór de opgravingen van Tel Berseba heeft J.B. Pritchard de identificatie van die gebouwen als paardenstallen betwist (Pritchard 1970). Vooral na de ontdekking van dergelijke zuilengebouwen in Hasor en Tel Berseba is het mijns inziens het beste aan te nemen dat we ook in Megiddo met voorraadhuizen te doen hebben. Men kan ze beschouwen als exemplaren van de *misk^enôt*, die in de Bijbel worden vermeld, voornamelijk in verband met Salomo en Hizkia. Zo lezen we in 2 Kronieken 32:28 over Hizkia: „(hij bouwde) opslagplaatsen voor de opbrengst aan graan, wijn en olie.” De oprichting van dergelijke voorraadhuizen staat zeker in verband met het systeem van innen van belastingen en het verdelen van de opbrengst ervan, zoals geïllustreerd wordt door de ostraca van Samaria, Arad en Tel Berseba (Herzog 1973).

Watersysteem

Wanneer we onze wandeling voortzetten, komen we in het noordelijk deel van de stad in de buurt van de grote sleuf waarmee de opgravingen gestart

werden om een doorsnede te verkrijgen van de versterkingen van de stad. Daar vonden de opgravers in de noordoost-hoek een groot watersysteem. Trappen van ongeveer 3,30 m breedte dalen af in een brede schacht. Deze constructie werd eerst slechts zeer gedeeltelijk opgegraven. Wanneer men het verloop van de trappen extrapoleert en rekening houdt met de topografie ter plaatse, kan men schatten dat de schacht bovenaan ongeveer 17 m² is. De trap, die na een aantal treden naar rechts draait, doet denken aan de watersystemen van Gibeon, Megiddo en Hasor. Of de trap ook hier uitloopt op een tunnel, zoals op die sites, was bij het afsluiten van de eerste opgravingen onbekend. Er is hier echter geen grote bron in de buurt gevonden, zoals bij de eerdergenoemde opgravingen het geval was. De schacht zit gevat tussen de stadsmuur en zware terrasmuren, die meerdere reparaties hebben gekend. Enkele jaren geleden is de opgraving van deze schacht hernomen en daaruit blijkt dat het systeem leidt naar een zeer groot ondergronds reservoir binnen de stad, dat gevoed wordt door afvloeiing van regenwater van buiten de stad, niet te verwarren met de diepe waterput vlak buiten de poort (Herzog 2002).

Woonhuizen

De rondweg vervolgend in westelijke richting, komen we langs de huizen die tussen de weg en de stadsmuur zijn gebouwd. Ze zijn het best bewaard in de westelijke hoek van de *tell*, hoewel de resten hier en daar verstoord zijn door de fundamenteën van een Romeins badhuis. De huizen behoren tot het bekende type van het vier-kamerhuis, hoewel we hier soms met aanpassingen tot een drie- of vijf-kamerhuis te doen hebben. Deze benaming betekent niet dat er in feite vier kamers waren, maar dat het geheel door muren en zuilen in vier ruimten kan worden verdeeld.⁵ Op Tel Berseba heeft men meestal voorkamers langs de straat. Daarachter liggen langwerpige ruimten, van elkaar gescheiden door een rij van drie of vier zuilen: dit zijn open binnenplaatsen, waarvan een stuk beschermd is door een afdak dat op die zuilen rust. De meeste zuilen bestaan hier uit op elkaar geplaatste tamboers van vuursteen, zo'n 40×40 cm breed en 20 cm dik; ze rusten op een fundament van keien. Aangezien er geen mortel werd gebruikt, wordt de stabiliteit van de zuilen verzekerd door het gewicht van de tamboers en de precisie waarmee ze op elkaar werden geplaatst. De binnenplaatsen zijn geplaveid met grote keien. Achteraan zijn ook de kazematten (5 à 6 m lang) in de huizen geïntegreerd. De kazematten en de meeste andere kamers hebben een vloer van pleisterkalk. Trappen langs de muren van de voorkamers tonen dat de

⁵ Over het vier-kamerhuis, zie de Geus 1984, 62-65; 2003, 78-85.

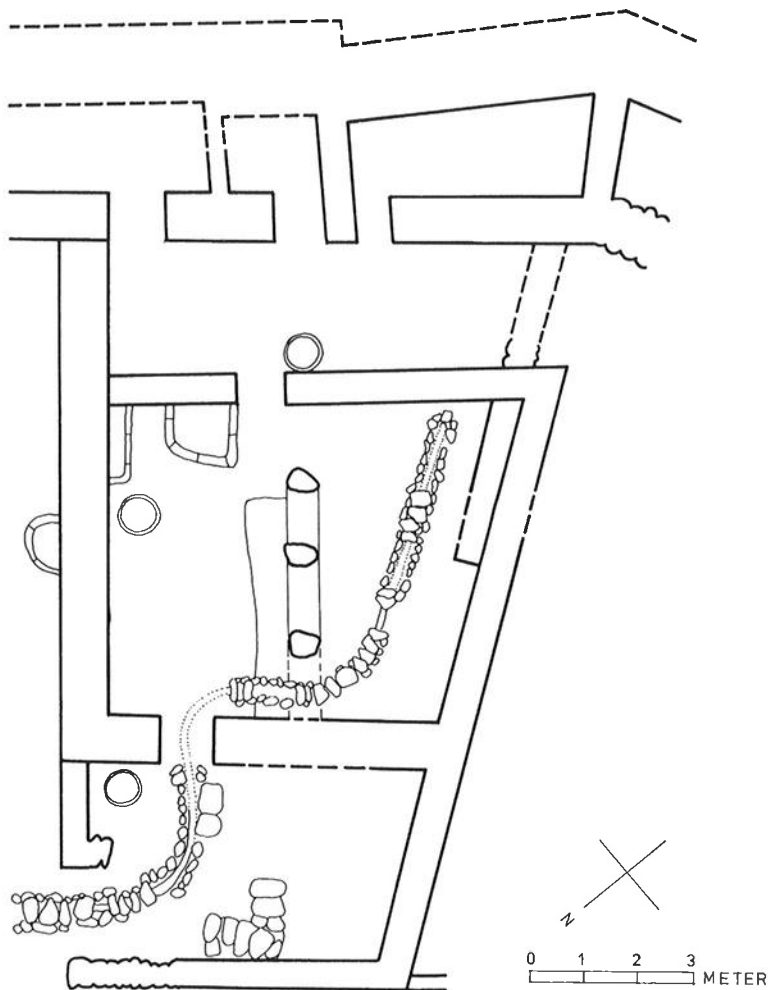
huizen een verdieping hadden of dat ook het dak tot de leefruimte behoorde. Men schat dat er in totaal ongeveer vijfenzeventig dergelijke huizen waren, rekening houdend met het niet opgegraven terrein. Hierop steunend kan men het aantal bewoners van Berseba op ongeveer vierhonderd schatten. Dat is weinig voor een stad waarvan de bouw zoveel middelen en moeite had gekost. Waarschijnlijk verbleven er alleen militairen en ambtenaren zoals ontvangers van belastingen of verantwoordelijken voor internationale handel. Ze was de zetel van de koninklijke administratie, terwijl de rest van bevolking in dorpen en boerderijen in de omgeving woonde.

De huizen hebben een rijke oogst aan artefacten opgeleverd. Er zijn o.a. resten van ovens, gemaakt van klei, en stenen vijzels. Soms vond men een grote hoeveelheid aardewerk, voornamelijk op de binnenplaatsen en in de kazematten. Het omvat niet alleen kookpotten en kannetjes maar ook voorraadkruiken (onder andere *holemouth-jars*) en *pithoi*. In een van de kazematten bevonden zich tussen het aardewerk ook een bronzen gewicht, een stuk van een korf, maalstenen, doorboorde kleiballen (weefgewichten), stenen gewichten, spatels en graankorrels van tarwe en gerst. Elders trof men een vrij goed bewaarde ploegschaar aan.

Op een van de binnenplaatsen vond men bij het aardewerk een interessante groep van drie voorwerpen: een beeldje van een vruchtbaarheidsgodin met een schematisch hoofd min of meer in de vorm van een vogelkop, een miniatuurlamp op een hoge voet, wellicht bedoeld als wierookbrander en een kleimodel van een rustbed. Dit lijkt wel een groep rituele voorwerpen te zijn, bestemd voor de huisliturgie. In een andere ruimte werd een krater gevonden waarop het woord *qdsh* („heilig”) was gegrift. De inhoud van dit vat had dus ook te maken met eredienst.

Bijzondere gebouwen

Langs de rondweg gaan we nu verder zuidwaarts en naderen opnieuw de poort. Tegen de poort aangebouwd staat een huis van wat grotere afmetingen (nr. 430; zie afb. 4). Het bestaat uit vier ruimten en twee kazematten. De twee centrale ruimten zijn gescheiden door drie stenen zuilen, geplaatst op een doorlopende sokkel van kleitichels. Een trap, gemaakt van platte stenen, vertrekt in het midden van de eerste kamer en draait met een rechte hoek naar links. Slechts zeven treden zijn bewaard en het grootste deel van de trap is vernield bij de aanleg van een silo in de Hellenistische tijd. Aangezien het niet erg aannemelijk is dat er middenin een kamer een trap aanwezig was, ging het hier waarschijnlijk eerder om een open ruimte van waaruit een trap vertrok, die hetzij naar het platte dak van het huis voerde,

Afb. 4. Gebouw nr. 430; zie plattegrond van de *tell* (afb. 2), zuidwest van de poort.

hetzij boven op de kazemattenmuur en het poortgebouw. Een arm van de waterafvoer vertrekt van de muur van de achterste kamer, loopt onder dit complex en verlaat het langs de toegangspoort om onder de straat op het net aan te sluiten. In elk van de ruimten is een oven aanwezig en in de centrale binnenplaats bevinden zich bovendien een paar lichte stenen bouwsels, wellicht graansilo's die alle wijzen op privégebruik.

Aan de andere kant van de straat ligt vlak tegenover dit huis een gebouw dat van de andere huizen verschilt in afmetingen (17×18 m) en aanleg (nr. 416). De kamers zijn te bereiken langs een gang, die rechts geflankeerd wordt door drie lange zalen en uitloopt op de kleinere kamers achteraan. Tussen de lange zalen en de buitenmuur langs het plein voor de poort is er een andere gang, die wellicht als trappenhuis dienst deed. In een van de buitenmuren was nog een stuk van de gepleisterde regenpijp bewaard, die uitmondde in het afvoerkanaal onder de straat. Dit gebouw moet een bijzondere functie gehad hebben. Misschien behoorde het huis toe aan het hoofd van de stad, maar de voorwerpen die er gevonden werden, geven hierover evenwel geen uitsluitsel.

Het stadscentrum

Het centrale gedeelte van de stad, binnen de rondweg, ligt hoger: de vloeren zijn er soms 3 à 4 m boven het niveau van de huizen op de periferie. Na de ontmanteling van het grootste gedeelte van een Romeins fort hebben de opgravers ook hier belangrijke delen van de IJzertijdlagen bereikt. Delen werden blootgelegd van twee min of meer parallelle straten die vertrekken van de hoeken van het plein bij de poort en het stadscentrum doorsnijden. Langs weerszijden van deze straten zijn er gebouwen die van elkaar gescheiden zijn door een gemeenschappelijke achtermuur.⁶ Ook hier werd in de vernielingslaag van stratum II in overvloed aardewerk gevonden. Daarnaast verdienen bijzondere vermelding een Egyptische beker, een aantal zegelafdrukken in klei met geometrische figuren en kleine wierookaltaren van steen, waarvan één ook met geometrische figuren versierd.

Vooralsnog bevatte gebouw 857 een groot aantal interessante voorwerpen. Op de vloer van stratum II vond men er samen met aardewerk uit IJzertijd IIC en ijzeren pijlpunten ook kralen en amuletten, alsook de sokkel van een neerliggend dier en een tuit in been versierd in de vorm van een vruchtbaarheidsgodin die haar borsten vasthoudt. Toen het gebouw volledig was opgegraven bleek het een groot vier-kamerhuis te zijn, bestaande uit een binnenplaats en kamers langs de drie zijden. Het had geen ingang langs de rondweg maar langs de binnenstraat. Op de binnenplaats lagen de verkoolde resten van een houten constructie en een groot aantal doorboorde kleiballen in rijen. We hebben hier de resten van een weefgetouw met bijhorende weefgewichten, die de draden moeten gespannen houden. Deze doorboorde

⁶ Zie de Geus 1984, 128: het agglutinaat; 2003, 180-182.

bollen worden vaak gevonden in lagen van de IJzertijd. Er is enige discussie over hun functie: naast weefgewichten werden ze ook wel beschouwd als warmteaccumulatoren⁷ of als cultusvoorwerpen.⁸ De vondst op Tel Berseba bewijst echter dat het hier om weefgewichten moet gaan.

Nog meer in het centrum werd een gebouw opgegraven dat in het midden een bepleisterd bassin bezat. Het is 2,5×5 m groot en het is langs één zijde voorzien van een bank. In het midden van het bassin is een ronde put om het resterende water op te vangen, wanneer het wordt gereinigd. Bij het bassin, blijkbaar een bad en geen cisterne, vond men ook stukken van een vernielde *kernos*.⁹

Een altaar (afb. 5)

In 1973 deden de opgravers een belangrijke ontdekking. Bij het blootleggen van het laatste hoekje van de voorraadhuizen, bleek dat hier in stratum II reparaties waren uitgevoerd: op de fundamenteën van stratum III was een muur opgetrokken, die licht afweek van de oorspronkelijke lijn. In die muur zaten een aantal goed gehouwen stenen verwerkt van een soort kalkhoudende zandsteen, dat men elders in de bouwsels van Tel Berseba praktisch niet aantreft. Een soortgelijk steenblok werd nog gevonden op de helling buiten de poort. Het ging hier om stenen die voorheen ongetwijfeld deel hadden uitgemaakt van een groot brandofferaltaar, want vier van die stenen vertoonden de typische vorm van de horens van een altaar. De horens van het altaar worden vaak vermeld in de Bijbel: ze krijgen speciale aandacht bij de bouw van een altaar (Exodus 27:2; 38:2); het bloed van de offers moet eraan gestreken worden (Exodus 29:12; Leviticus 9:9); door ze te verwijderen wordt het altaar ontwijd (Amos 3:14). Tenslotte spelen ze een rol in de asielfunctie van het heiligdom (1 Koningen 1:50; 2:28). Hoe die horens er concreet uitzien weet men sinds lang, door de vondsten van wierookaltaren, bijvoorbeeld te Megiddo. Bij een poging om met de stenen het altaar opnieuw op te bouwen, bleek dat nauwelijks de helft ervan teruggevonden was. Het is dus niet mogelijk de oorspronkelijke schikking van de stenen volledig te reconstrueren, behoudens voor de vier horens. Toch is er voldoende materiaal om een poging te wagen, zoals te zien is op afbeelding 5. Het altaar is ongeveer 1,57 m hoog, gemeten tot aan de top van de horens.

⁷ Zo Mazar 1950-1951.

⁸ Zo Lapp 1963, 25.

⁹ Een *kernos* is een holle ring van aardewerk, waarop potjes of tuiten zijn aangebracht, langswaars men vloeistof in of uit de ring kan gieten. Het voorwerp werd ongetwijfeld in de eredienst (plengoffers) gebruikt.

Afb. 5. Een mogelijke reconstructie van het brandofferaltaar.
 Let op de horens en op de slang op de middelste steen aan de voorkant.

Deze afmeting beantwoordt precies aan 3 el volgens de koninklijke standaard en is dezelfde als bij het altaar van Arad en bij het brandofferaltaar van de tabernakel volgens Exodus 27:1.

Alle steenblokken zijn zorgvuldig gehouwen uit hardsteen. Dit lijkt in strijd met het Bijbelse voorschrift: „Als je voor mij een stenen altaar wilt bouwen, gebruik dan geen gehouwen stenen, want door de stenen met een beitel te bewerken ontwijdt je ze” (Exodus 20:25; vergelijk Deuteronomium 27:5-6; Jozua 8:31). Deze traditie werd duidelijk niet gevolgd in Berseba. In de tempel van Arad bijvoorbeeld was het altaar wel van aarde en ongehouwen steen gemaakt. Waarschijnlijk waren er in de koningstijd geen eenvormige regels daaromtrent. Op een van de stenen is de afbeelding van een kronkelende slang gegrift. De slang is een bekend vruchtbaarheidssymbool in het oude Nabije Oosten. Een bronzen slangenbeeld werd vereerd in de tempel van Jeruzalem (2 Koningen 18:4) en volgens Numeri 21:8-9 zou dit reeds op de woestijntijd teruggaan.

Aangezien de altaarstenen werden gebruikt bij reparaties in de 8ste eeuw, werd het altaar ook in die tijd gedesacraliseerd. Volgens Aharoni hebben we hier een spoor van de hervorming van Hizkia, die een einde maakte aan de offerhoogten en altaren (2 Koningen 18:4, 22; cf. Aharoni 1974).

Een tempel?

Na de ontdekking van de Israëlitische tempel van Arad en resten van de Israëlitische eredienst onder de zogenaamde Zonnetempel (Hellenistische tijd) in Lakis, vermoedde Aharoni dat er ook in Berseba een tempel te vinden was.

Dat was zelfs de voornaamste reden van zijn keuze voor deze site als opgravingsplaats. Door de vondst van het altaar werd hij nog meer overtuigd van de aanwezigheid van een tempel op de *tell*: „De ontdekking van het ontmantelde brandofferaltaar vormt het eerste duidelijke bewijs van het bestaan van een tempel in Berseba in de tijd van de koningen” (Aharoni 1975, 156). Dit mooie altaar wekte in hem de hoop dat hij een tempel zal vinden, nog fijner afgewerkt dan het eenvoudige heiligdom van Arad. Zijn leermeester en collega Yigael Yadin vond dat Aharoni ten onrechte naar een ‘tempel’ zocht, met andere woorden naar een huis van Jahwe, vergelijkbaar met de tempel van Salomo in Jeruzalem. Men kon beter zoeken naar een bidhoogte, een *b^amâ*. Yadin dacht er een gevonden te hebben in gebouw 430 (cf. *supra*), namelijk een altaar met daarbij behorende gebouwen voor de (be)dienaars en eventueel voor het onderbrengen van de offerdieren (Yadin 1976). Deze suggestie is echter onhoudbaar, want daarvoor is gebouw 430 te klein en het werd bovendien pas gebouwd toen het altaar waarschijnlijk reeds buiten gebruik was.

Aharoni spitste zijn aandacht op het zogenaamde ‘kelderhuis’ (nr. 32), een groot complex van 17×19 m langs de binnenzijde van de rondweg en aan het einde van de straat die rechtstreeks van de poort komt. Het heeft nog goed bewaarde kelders en moet worden gesitueerd in stratum II. Dit gebouw werd op een ongewone manier opgetrokken. De bouwers hebben een reusachtige put van 12×17 m gegraven, van meer dan drie meter diep tot op het vast gesteente. Daarbij hebben ze alle sporen van de oudere strata verwijderd. Op het vaste gesteente hebben ze vervolgens hun muren opgetrokken, waarna ze de kamers hebben opgevuld tot een hoogte van ongeveer 4 m om zo het bouwniveau van stratum II te bereiken. Op die vulling werden de gepleisterde vloeren gelegd. De ruimten die niet werden opgevuld vormden dan de kelders.

Aharoni legt sterk de nadruk op het unieke karakter van dit ‘kelderhuis’, dat om een verklaring vraagt. Het volledig weggraven van het terrein tot op het vaste gesteente om er een nieuw gebouw op te trekken werd elders op de *tell* niet toegepast en we weten ook van geen parallel op een andere site. Een dergelijke werkwijze levert geen enkel voordeel voor de bouw. Het was niet nodig de funderingen zo diep te leggen. En waarom zou men eerst een zo reusachtig graafwerk ondernemen om daarna weer meer dan drie meter op te vullen onder de vloeren? De bedoeling zou dus geweest zijn een bestaand gebouw volledig te verwijderen. Dit gebouw, aldus Aharoni, kan alleen de tempel geweest zijn, die steen na steen werd afgebroken zoals het altaar. Aharoni voert nog enkele andere argumenten aan om zijn veronderstelling te steunen:

- 1) De Bijbelteksten (Amos 5:5; 8:14) en de tempel van Arad maken de aanwezigheid van een tempel in Berseba waarschijnlijk. De ontdekking van het brandofferaltaar bevestigt volgens hem deze aanname.

- 2) Het kelderhuis ligt op het hoogste punt van de *tell*, en zeer centraal, kortom de plaats die het best geschikt is voor een tempel.
- 3) Het kelderhuis is een van de weinige gebouwen die volgens een strikte oost-west as zijn gebouwd. Het is bekend dat ook de tempel van Arad met de ingang naar het oosten is gericht, wat volgens de Bijbelse beschrijvingen ook geldt voor de tempel van Salomo en de tabernakel.
- 4) De afmetingen van de tempel van Arad met voorhof en bijruimten waren 17×20m in de eindfase. Dit beantwoordt aan de oppervlakte van het kelderhuis met zijn voorhof.
- 5) Vlak naast het kelderhuis werd een tempel uit de Hellenistische tijd gevonden. Deze tempel wijst op het bestaan van cultustradities op deze plaats, zoals men die ook op andere sites kan aantonen.

Aharoni is er dus van overtuigd dat het kelderhuis in stratum II de tempel heeft vervangen. Hij ziet hierin opnieuw een getuigenis van de hervorming van Hizkia. Volgens de Geus is dit een onmogelijke theorie. „Voor dit alles,” aldus de Geus, „is geen spoor van bewijs aan te dragen. Zelden zal in opgravingsverslagen zoveel geschreven zijn over een tempel die niet werd gevonden.”¹⁰ Het gaat inderdaad om een tempel die niet werd gevonden. De argumenten van Aharoni en zijn medewerkers vallen echter moeilijk te negeren en zijn bij elkaar genomen nogal overtuigend. Met name het vijfde argument vind ik belangrijk, omdat ik getroffen ben door de parallel van Lakis: onder en naast de Hellenistische ‘Zonnetempel’ werd daar een stuk van een cultuscomplex uit de tijd der koningen gevonden. Religieuze tradities blijven inderdaad dikwijls bewaard door de eeuwen heen: heidense tempels of joodse synagogen worden soms een christelijke kerk, en elders wordt een kerk dan een moskee. Maar het blijven argumenten ten gunste van een hypothese, ze vormen geen echt bewijs. Ofwel heeft Aharoni ongelijk, en dan was er geen tempel op Tel Berseba of hij bevond zich op het niet opgegraven gedeelte van de *tell*. Ofwel heeft hij gelijk, en dan zullen we het nooit weten, want de argumentatie impliceert precies dat alle sporen verdwenen zijn.

Literatuur

- AHARONI, Yohanan (redactie). 1973. *Beer-Sheba I. Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons*. Tel Aviv: Tel Aviv University Institute of Archaeology.
 — 1974. The Horned Altar of Beer-Sheba. *Biblical Archaeologist* 37: 2-6.

¹⁰ De Geus 1976. Cf. de Geus 2003, 108: „We are left to conclude that although a sanctuary with a large altar undoubtedly existed at one time in Beer-Sheba, at this point we cannot locate it with any precision.”

- 1975. Excavations at Tel Beer-Sheba, 5th and 6th Seasons. *Tel Aviv* 2: 146-168.
- FRANKEN, Henk J. 1982. *Grondstoffen voor de materiële cultuur in Palestina en omliggende gebieden*. Palaestina Antiqua 1. Kampen: Kok.
- FRITZ, Volkmar. 1978. Die eisenzeitliche Stadt auf dem Tell es-Seba' im Negev. *Antike Welt* 9,4: 24-39.
- GEUS, Cornelis H.J. de. 1976. Van Dan tot Berseba. *Phoenix* 22: 36-48.
- 1984. *De Israëlitische stad*. Palaestina Antiqua 3. Kampen: Kok.
- 2003. *Towns in Ancient Israel and in the Southern Levant*. Palaestina Antiqua 10. Leuven: Peeters
- HERZOG, Zeev. 1973. The Storehouses. Pagina's 23-30 in Aharoni 1973.
- 2002. Water Supply at Tel Beersheba (Heb). *Qadmoniot* 35: 87-101.
- A. Rainey en S. Moshkovitz. 1977, The Stratigraphy at Beer-Sheba and the Location of the Sanctuary. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 225: 49-58.
- LAPP, Paul. 1964. The 1963 Excavations at Ta'anek. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 173: 4-44.
- MAZAR, Benjamin. 1950-51. The Excavations at Tell Qasîle. *Israel Exploration Journal* 1: 61-76, 125-140, 194-218.
- PRITCHARD, James B. 1970. The Megiddo Stables: A Reassessment. Pagina's 268-276 in *Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century, Essays in Honor of N. Glueck*. Geredigeerd door J.A. Sanders. Garden City: Doubleday.
- SCHOORS, Antoon, 1986. *Berseba – De opgraving van een bijbelse stad*. Palaestina Antiqua 5. Kampen: Kok.
- YADIN, Yigael. 1960. New Light on Solomon's Megiddo. *Biblical Archaeologist* 23:62-68.
- 1976. Beer-Sheba: The High Place Destroyed by King Josiah. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 222: 5-17.

NINEVE, DE ASSYRISCHE HOOFDSTAD ONDER SANHERIB

FRANS VAN KOPPEN*

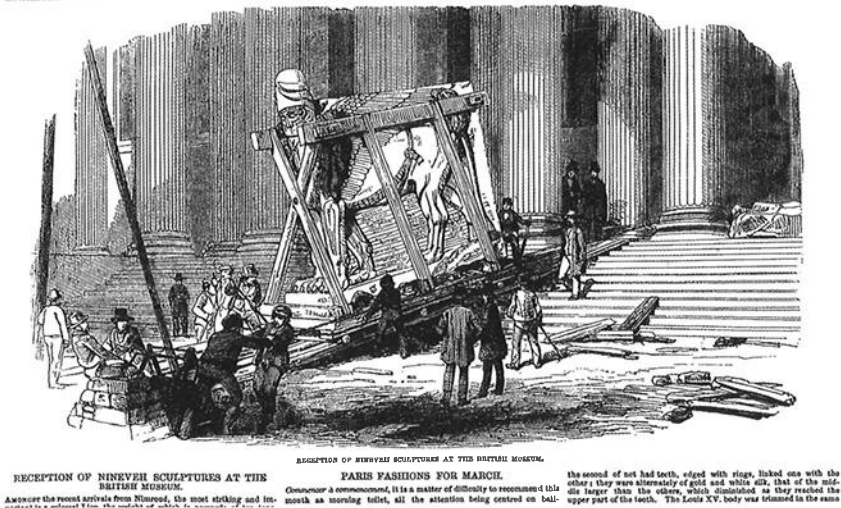
De stad Nineve was als het politieke centrum van het Assyrisch rijk tijdens de 7de eeuw v. Chr. een van de belangrijkste tonelen van de dramatische slotfase van de geschiedenis van Assyrië. De naam is ver voorbij de kring van de specialisten beroemd dankzij het bezoek van de profeet Jona aan Nineve, „de reusachtige stad ter grootte van drie dagreizen”, en andere bijbelse en klassieke berichten over de pracht en praal van de stad. Nineve werd een geveugeld begrip toen het beschaafde publiek zich in het midden van de 19de eeuw voor het eerst in 25 eeuwen weer kon vergapen aan de kunstschaten uit de pas herontdekte Assyrische hoofdstad (afb. 1) — Berlioz kon de première van zijn *Te Deum* (1855) beschrijven als „babylonienne, ninivite”, en Liszt wist precies wat hij daarmee bedoelde.

We doen Nineve echter te kort als we uitsluitend aan reusachtige paleizen, tempels en andere monumenten in de overtreffende trap denken.

184

THE ILLUSTRATED LONDON NEWS.

[Feb. 28, 1852.]

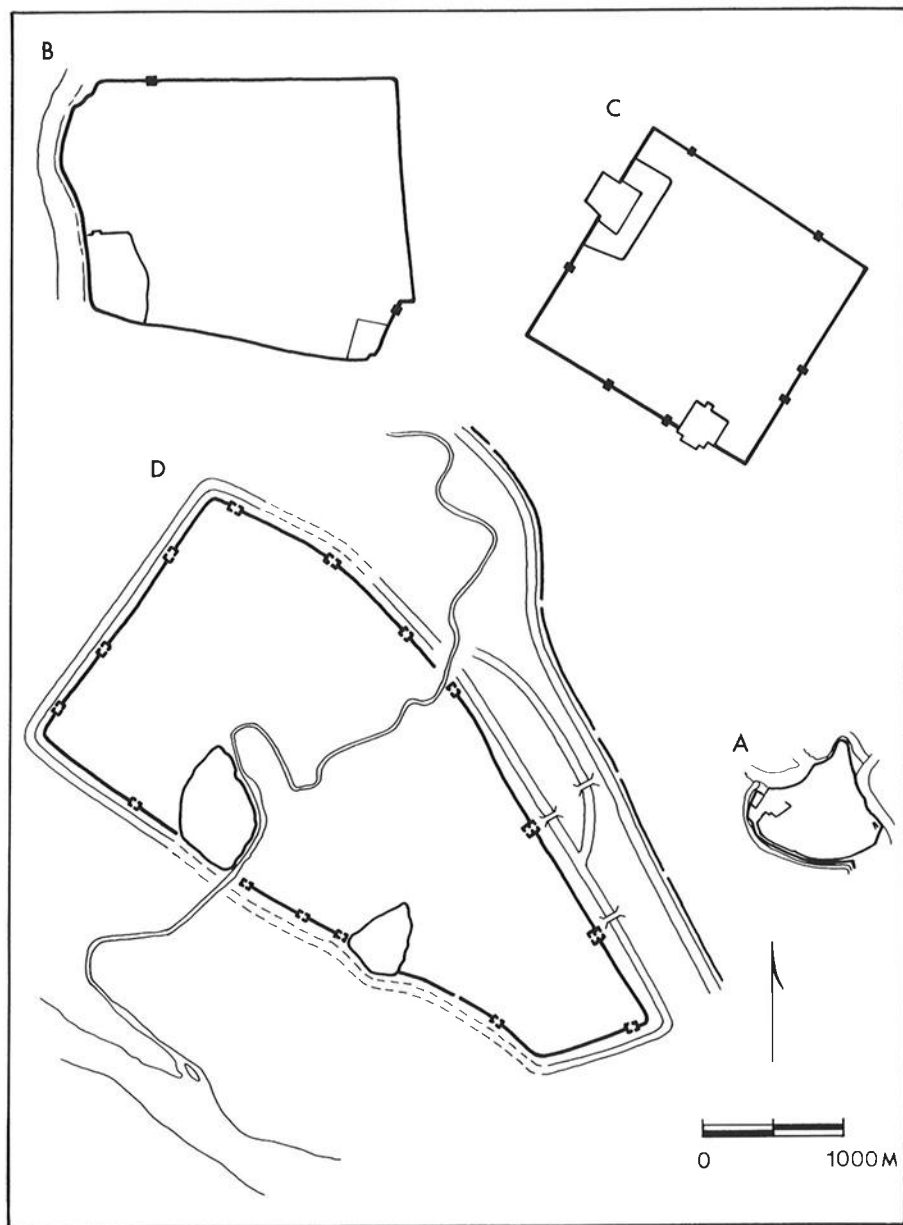
Afb. 1. Uit *The Illustrated London News*, 28 februari 1852.

* Lezing op de Studiedag Ex Oriente Lux, 19 mei 2007.

Net zoals Assyrië een geschiedenis van bijna anderhalf duizend jaar heeft gekend, waarin de 7de eeuw v. Chr. een speciale, misschien zelfs ongebruikelijke, fase vormt, zo was Nineve een stad met een bewoningsgeschiedenis van vele millennia, waarbinnen die laatste honderd jaar van het Assyrische rijk in elk opzicht iets buitengewoons voorstellen. De architect hiervan was Sanherib (704-681 v. Chr.), een Assyrische koning met een levendige belangstelling voor architectuur en techniek, alsmede een agenda vol ideologische en staatskundige ideeën die hun sporen in de ruïnes van Nineve hebben achtergelaten.

Het traditionele politieke en culturele centrum van het Assyrische rijk was de stad Aššur, een aan de Tigris in de zuidelijke periferie van het Assyrische kernland gelegen stad met het heiligdom van de god die zijn naam aan de stad en het land had verleend. Toen Assyrië zich gaandeweg naar het noorden uitbreidde kwam Aššur echter steeds verder van het economische zwaartepunt van het koninkrijk te liggen. Daarom werd in het eerste millennium v. Chr. de voorkeur gegeven aan residenties die verder in het noorden lagen, in de buurt van de vruchtbare landbouwgronden in de omgeving van Nineve, terwijl Aššur de rol van ceremonieel en religieus centrum voorbehouden bleef. In de 9de en 8ste eeuw v. Chr. was Nimrud (oude naam *Kalhu*), halverwege Aššur en Nineve, de stad waar het Assyrische hof de meeste tijd doorbracht. Onder de koningen Assurnasirpal II en Salmaneser III werd daar op een manier gebouwd die als voorbeeld voor latere residentiesteden zou dienen (afb. 2): een groot gebied werd met verdedigingsmuren omringd, met daarbinnen twee citadellen die elk met eigen muren op hogere grond lagen. De eerste werd op de ruïneheuvel van de oude stad gebouwd, ingesloten in een hoek van de nieuwe stadsmuren, waar het paleis van Assurnasirpal en de belangrijkste tempels verzezen. De tweede citadel werd door Salmaneser in een andere hoek van de stad opgevoerd om er onder meer zijn 'Inspectiepaleis' te herbergen, een gebouwencomplex met een onmiskenbare militaire functie.

Het idee van twee citadellen in een stad werd meegenomen door Sargon II (721-705 v. Chr.) die zijn 'Sargonburcht' (*Dūr-Šarrukīn*), moderne naam Khorsabad, op maagdelijke grond ten noorden van Nineve liet verrijzen. Dit ambitieuze project behelsde een stadsmuur van kwadratische vorm die op twee zijden onderbroken werd door ommuurde citadellen op kunstmatige terrassen, met daarop tempels en paleizen van de koning en de belangrijkste hoogwaardigheidsbekleders. Om de stad heen lagen tuinen zoals die ook al in Nimrud voorhanden waren. De stad werd in ongeveer tien jaar voltooid en niet meer dan twee jaar door de koning en zijn hofhouding bewoond maar na de dood van Sargon al snel als residentiestad opgegeven.

Afb. 2. De Assyrische hoofdsteden op dezelfde schaal. A: de oude binnenstad van Aššur.

B: Nimrud. C: Khorsabad. D: Nineve (de loop van de Khosr is zichtbaar, met ten noorden ervan de citadel van Kuyunjik en ten zuiden de citadel van Nebi Yunus).

Illustratie uit Stronach 1997, 308.

Khorsabad is in elk opzicht een opzienbarend fenomeen. Het tempo van de bouw is even ontzagwekkend als het monumentale formaat van de stad en haar rijke decoratie. Elke Assyrische hoogwaardigheidsbekleeder kreeg een deel van het project toegewezen — bijvoorbeeld de bouw van een sectie van de stadsmuur of de levering van een aantal stierkolossen — en de recente militaire successen betekenden dat genoeg ongeschoolde arbeiders en een ruime hoeveelheid buitgemaakte edelmetalen ter beschikking stonden om het karwei te klaren, ook al weten we dat de koning zich toch flink in de schulden moest steken om het project te financieren. Sargon vertelt in zijn inscripties dat hij intensief met het ontwerp en de bouw betrokken was, iets dat in brieven aan de koning wordt bevestigd. Khorsabad is de enige Assyrische residentiestad die in zijn geheel op de tekentafel ontstond, en het ontwerp van de stad en de manier waarop het project werd uitgevoerd — met medewerking van het gehele staatsapparaat en met arbeiders en grondstoffen uit het gehele rijk — gaven uitdrukking aan de universele heerschappij waarop de bouwheer aanspraak maakte. De bouw van een compleet nieuwe stad was iets ongebruikelijks, en het is mogelijk dat Sargon zich hiertoe had laten inspireren door de legendarische koning aan wie hij zijn naam had ontleend: ook Sargon van Akkad had volgens de verhalen lang geleden een nieuwe stad — Akkad — gebouwd.

Sargons zoon Sanherib besloot al vroeg in zijn regering de residentie naar Nineve te verleggen. Het noodlottige einde van Sargon, die op een desastreuus verlopen veldtocht was gesneuveld en zelfs niet ordelijk kon worden begraven omdat zijn lichaam was zoekgeraakt, had de glans van de splinternieuwe stad geheel en al teniet gedaan: de goden waren Sargon bij nader inzien toch niet goed gezind geweest, en Sanherib moest daarom wel afstand van zijn vader nemen, en van diens projecten. Wat residentie betreft viel zijn oog op Nineve, een stad met groeipotentie. Nineve ligt op de oostoever van de Tigris, ten noorden van de monding van de Khosr bijrivier, en is tegenwoordig omsloten door de moderne stad Mosul. Het oude centrum van de stad — de tell met de moderne naam Kuyunjik — herbergde eeuwenoude paleizen alsmede de tempel van de beroemde Ištar van Nineve, een godin die zes eeuwen voordien onder de naam Šawuška door koning Tušratta van Mittanni naar farao Amenhotep III was gestuurd. Nineve had in recentere tijd belangrijke militaire functies vervuld, als verzamelplaats voor veldtochten naar het noorden en oosten van Assyrië, en was een van de belangrijkste stedelijke centra van het rijk.

Toch liet het onderhoud van Nineve te wensen over, zo vertelt Sanherib in zijn ter plekke gevonden bouwinscripties, omdat zijn voorgangers zich niet voldoende om de stad bekommerd hadden. Sanherib benadrukt de oude

en eerbiedwaardige status van de stad, het „eeuwige bouwwerk, zetel uit langvervlogen tijden, waarvoor een ontwerp sinds het begin der tijden in de sterren des hemels getekend is en de plannen zichtbaar zijn”. De gebouwen die Sanherib ter plekke aantrof waren niet alleen oud en vervallen, maar hij vindt ze ook van onvoldoende kwaliteit en verfijning voor een plaats waar „alle riten van goden en godinnen present zijn” en „elke geraffineerde kunst en alle verborgen riten tesamen zijn gemengd”. Hoogste tijd dus voor een verbouwing.

Bouwen betekent dat er eerst gesloopt moet worden en dat is een probleem wanneer van elke vrome bouwheer verwacht werd dat hij de bestaande architectuur zal respecteren en naar het origineel zal renoveren; een oud gebouw opruimen om iets nieuws naar eigen inzicht te bouwen zou getuigen van een schokkend gebrek aan respect voor de traditie. Sanherib heeft echter nieuwe plannen voor het stadscentrum en om deze te verwerkelijken legt hij in zijn inscripties de nadruk op een waterbouwkundig probleem: de Khosr die langs Kuyunjik stroomt is bezig de oude tell te eroderen, zodat de stabiliteit van de gebouwen op de top van de heuvel in gevaar gekomen is. De rivier moet daarom worden getemd en binnen dijken worden bedwongen zodat verdere schade aan de bovenstad kan worden voorkomen, terwijl voor de gedestabiliseerde architectuur bovenop de tell geen alternatief overblijft dan de sloop. Door het bedwingen van de rivier is ook ruimte gecreëerd om de bovenstad door de aanleg van nieuwe terrassen te vergroten. Net zoals Marduk de wereld op de overwonnen Zee (*Tiamat*) bouwde, zo laat Sanherib boven de getemde Khosr het belangrijkste en best gedocumenteerde gebouw van de bovenstad verrijzen: zijn nieuwe paleis, tegenwoordig beter bekend als het Zuidwestpaleis maar in de oudheid luisterend naar de naam „Paleis dat geen gelijke heeft” (*ekallu ša šānina lā iṣū*).

Ongeveer de helft van het enorme paleis van Sanherib is door middel van opgravingen onderzocht, het merendeel reeds in 1845-51 door Austen Henry Layard, een van de pioniers van het archeologisch onderzoek in Assyrië. Het paleis was grotendeels gebouwd met zongedroogde kleitichels. De techniek om muren van dit materiaal bij opgravingen te herkennen was in die tijd nog niet ontwikkeld, maar Layard kon zich laten leiden door de stenen reliëfplaten en andere skulpturen die tegen de kleimuren van het paleis waren geplaatst. Door middel van tunnels wist hij naar eigen zeggen meer dan drie kilometer reliëfs vrij te leggen. De paleisreliëfs van Sanherib luiden een nieuwe fase in de Assyrische kunst in die onder zijn kleinzoon Assurbanipal haar hoogtepunt zou bereiken: waar zijn voorgangers in de reliëfkunst steeds tekst en beeld combineerden — veelal door de plaat in twee registers te verdelen die door een tekstband worden gescheiden — gaf

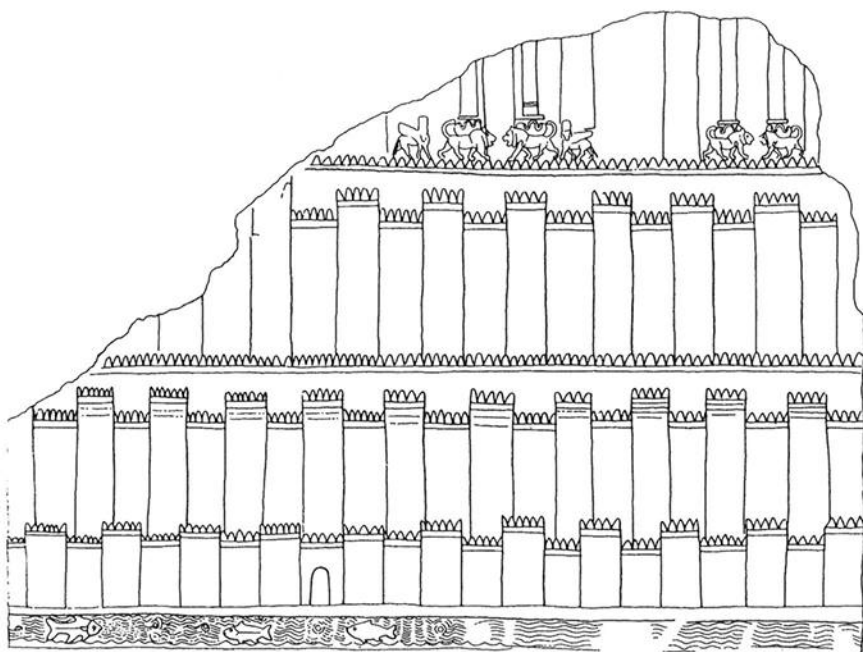
Sanherib de voorkeur aan het medium van het beeld om zijn boodschap uit te drukken, terwijl zichtbare tekst in het paleis voor andere bouwdelen werd gereserveerd, bijvoorbeeld tussen de benen van de stierkolossen die de poorten flankeerden. Dit bood de mogelijkheid voor grootschalige composities, met scènes die meerdere complete reliëfplaten beslaan waarbij van de totale hoogte van de plaat gebruik wordt gemaakt om het perspectief van het landschap weer te geven. De meeste hoven en officiële vertrekken van het paleis waren met reliëfs versierd die een duidelijke boodschap uitdrukken: krijgstaferelen laten zien dat verzet tegen de Assyrische suprematie streng wordt bestraft, terwijl scènes van vrede en voorspoed de aantrekkelijkheid van de *pax assyriaca* tot uitdruk brachten. Voor voorstellingen in deze laatste categorie verkoos Sanherib stevast scènes die de bouw van zijn stad Nineve in beeld brachten, wat laat zien hoezeer de stad de voorspoed van het Assyrische rijk belichaamde.

Layard liet zijn beste vondsten — voorgenoemde reliëfplaten, stenen beelden en vele kleitabletten — naar het British Museum in Londen brengen, waar ze samen met de vondsten uit het paleis van Assurnasirpal II in Nimrud (door Layard in dezelfde jaren opgegraven) het hart van de nieuwe Assyrische collectie gingen vormen. Een wandeling door de gallerijen brengt de verschillen tussen beide groepen goed naar voren: de reliëfs van Sanherib hebben een levendigere compositie maar zijn veelal ook in een slechtere staat dan de oudere platen uit Nimrud. Dit komt door het gebruikte materiaal. Sanherib legt in zijn inscripties uit dat de steengroeven die zijn voorgangers gebruikten aan de overkant van de Tigris lagen, zodat het transport van de soms enorme blokken, en met name het oversteken van de rivier, een moeilijk en gevaarlijk karwei was. De goden leidden hem echter naar Balatai, een groeve in de buurt van Nineve waar veel gemakkelijker de benodigde kalksteen gewonnen kon worden. Met dit materiaal kon grootschalig worden gebouwd, maar de kwaliteit van de locale steen betekent wel dat de reliëfs de tand des tijds minder goed hebben doorstaan.

Voor sommige onderdelen van het paleis werden speciale steensoorten van ver weg gebruikt, een keuze die werd ingegeven door de beschermende werking die aan bepaalde stenen werd toegeschreven. Sanherib bouwde ook uitgebreid met metaal, met name voor zuilen en voor zuildragende beelden. Zuilen waren een relatief nieuw verschijnsel in de Assyrische bouwkunst waarvan Sanherib enthousiast gebruik maakte. Alle metalen onderdelen van zijn paleis zijn in de oudheid al weer omgesmolten maar zijn inscripties bevatten een uitgebreide beschrijving van een nieuwe techniek voor het gieten van bronzen beelden die in zijn regering werd ontwikkeld. Een reliëf uit het paleis van Assurbanipal toont een paleisfaçade die boven de stadsmuren

van Nineve uitsteekt (waarschijnlijk is dit Sanheribs paleis op Kuyunjik), met een afdak gedragen door een rij zuilen die op leeuwen en gevleugelde stieren staan. Dit zijn hoogstwaarschijnlijk de metalen beelden en zuilen van het type die in de inscripties uitvoerig worden beschreven (afb. 3).

Sanheribs „Paleis dat geen gelijke heeft” dat rond 692 v. Chr. werd voltooid was zijn belangrijkste bouwwerk op Kuyunjik, maar bij lange na niet het enige monumentale gebouw van de bovenstad. Het centrale deel werd in beslag genomen door de tempeltoren en de heiligdommen van Ištar van Nineve en andere goden. Vele koninklijke voorgangers hadden aan de bouw en het onderhoud van deze tempels bijgedragen en ook Sanherib leverde hier zijn aandeel, hoewel duidelijk is dat de verbetering van de paleis- en stadsarchitectuur van Nineve zijn voorkeur genoot. Aan het andere uiteinde van Kuyunjik lag nog een oud paleiscomplex dat onder zijn kleinzoon Assurbanipal plaats zou gaan maken voor een nieuw paleis van zijn hand. Geheel Kuyunjik werd dus ingenomen door de huizen van de koning en de goden, en de bovenstad was door eigen muren van de benedenstad gescheiden. Toegang was slechts op één punt mogelijk, door een

Afb. 3. Een Assyrisch paleis met zuilenfront steekt boven de dubbele muren van Nineve uit. Reliëfplaat uit het Noordpaleis van Assurbanipal. Illustratie uit Reade 1998, 84.

poort met de naam „Ingang waar de mensen onderzocht worden” (*nēreb masnaqti adnāti*), wat erop duidt dat slechts weinigen toegang tot de ‘Verboden Stad’ genoten; bij deze poort kon het publiek zich overigens wel vergapen aan het spektakel van prominente gevangenen die, geketend aan gevaarlijke en onreine dieren (beren, honden, varkens), werden tentoongesteld.

Sanherib zette een ambitieus programma van stadsvernieuwing in gang. Volgens zijn inscripties vergrootte hij de omtrek van Nineve van 9.300 tot 21.815 el (een lengtemaat van ca. 55 cm). Dit past bij de zichtbare lengte van Sanheribs stadsmuur, die ongeveer 12 kilometer lang is en een areaal van 750 hectare omsluit. De stad zal dus voordien ongeveer 150 to 200 hectare groot zijn geweest. Omdat zo weinig archeologisch onderzoek in de benedenstad is verricht, is het moeilijk vast te stellen welke delen van Nineve voordien reeds door een stadsmuur werden omsloten. Beperkte opgravingen wijzen erop dat de benedenstad ten noorden en oosten van Kuyunjik reeds vroeger bewoond was zodat we het oude Nineve waarschijnlijk in dit gebied mogen plaatsen. Het is onwaarschijnlijk, maar niet uitgesloten, dat Nineve reeds in de tijd voor Sanherib over de Khosr reikte.

Onder Sanherib ging de stad dus de beide oevers van de Khosr beslaan. Binnenin de stad werd de rivier door stenen oevers in een stabiel bed geleid terwijl verder stroomopwaarts (ten oosten van Nineve) de voorjaarsvloed door dammen onder controle werd gebracht om de stad voor overstomingsgevaar te behoeden. Tenminste één brug, waarover de koningsweg vlakbij de toegangspoort van Kuyunjik de rivier overstak, verbond de beide oevers. De plaatsen waar de rivier de stad betrad en weer verliet en de stadsmuur onderbroken werd waren kwetsbaar. Aan de oostkant waar de Khosr binnenkwam werd naar alle waarschijnlijkheid een kunstmatig drasland tot stand gebracht dat niet alleen als reservoir voor overtollig water kon dienen, maar ook als verdediging van de zwakke plek tegen eventuele belegerende vijanden. De topografie van de westzijde is minder goed bekend en het is mogelijk dat de Tigris toendertijd dichter langs de stad stoomde dan tegenwoordig, zodat de plaats waar de Khosr Nineve verliet voor vijandige troepen moeilijk bereikbaar kan zijn geweest.

Ten zuiden van de Khosr lag een veel oudere stedelijke kern die tegenwoordig bekend staat als Nebi Yunus („Graf van Jona”), omdat hier volgens de overlevering de oudtestamentische profeet begraven ligt. Een belangrijke moskee staat bovenop de ruïneheuvel, die om die reden slechts zeer beperkt archeologisch is onderzocht. Men heeft wel verondersteld dat hier Nurrugum gezocht moet worden, een stad die in de 18de eeuw v. Chr. als belangrijk

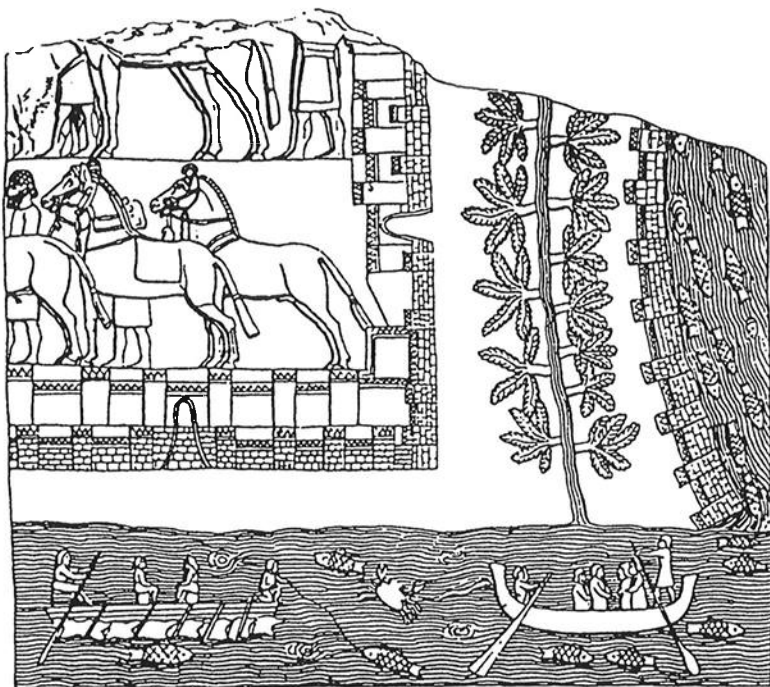
politiek centrum genoemd wordt, maar bewijs voor deze stelling is vooralsnog niet voorhanden. Duidelijk is in ieder geval wel dat gedurende duizenden jaren op beide oevers van de Khosr twee aparte nederzettingen hebben bestaan (Kuyunjik en Nebi Yunus) die misschien pas onder Sanherib binnen één stad werden ondergebracht. Door beide hoge tells in zijn stad op te nemen gaf Sanherib het nieuwe Nineve de vorm die sinds Nimrud als het ideaal van een Assyrische residentiestad werd gezien (zie afb. 2): een grote ommuurde benedenstad met daarbinnen twee citadellen op hogere grond. Net als in Nimrud en Khorsabad verrees op de tweede citadel van Nineve eveneens een paleis: Sanherib bouwde hier zijn 'Inspectiepaleis' (*ekal māšarti*), een gebouwencomplex dat, net als het gelijknamige bouwwerk in Nimrud, militaire doelen diende. Volgens de bouwinscripties functioneerde het als algemeen legerarsenaal en in het bijzonder als trainingscentrum voor de cavalerie, en tevens als opslagplaats voor alle tribuut en buit die vanuit de overwonnen buitengebieden naar het centrum van het rijk stroomde. Dit wordt bevestigd door de vondsten die bij de beperkte opgravingen van Nebi Yunus aan het licht zijn gekomen: men vond hier paardetroggen met inscripties van Sanherib maar ook standbeelden van farao Taharqa die onder zijn opvolgers als buit uit Egypte moeten zijn versleept. Het Inspectiepaleis bestond uit twee delen: een paleis in traditionele Assyrische stijl en een tje van kalksteen en ceder in 'Hettitische' (d.w.z. Syrische) stijl, waarin we een modieus gebouw met zuilengangen mogen herkennen zoals die ook in het paleis op Kuyunjik waren verwerkt.

De twaalf kilometer stadsmuur bestond uit een hoofdmuur van zongedroogde bakstenen op kalkstenen fundamenteën, die volgens de inscripties een dikte van 40 stenen en een hoogte van 200 stenen had (d.w.z. ongeveer 15 bij 25 meter, wat overeenkomt met de gemeten ruïnes), en een stenen buitenmuur met daarvoor een gracht. Delen van het grachtencircuit waren waarschijnlijk met water gevuld. Een groot aantal poorten gaven toegang tot de stad. Het aantal varieert van inscriptie tot inscriptie, omdat de plannen in de loop van het bouwproces steeds werden bijgesteld; uiteindelijk kreeg Nineve 18 poorten, een getal dat we verderop nogmaals tegen zullen komen. Elke poort was een verdedigingswerk op zich, met torens en wachthuizen, maar het is ook duidelijk dat ze niet met louter defensieve overwegingen werden ontworpen; immers, de poorten hebben brede doorgangen die loodrecht op de stadsmuur openen (dus niet met een geknikte toegangsweg zoals elders gebruikelijk was), zodat een vijand met een stormaanval of door de inzet van belegeringsmachines zich relatief eenvoudig toegang tot de stad zou kunnen verschaffen. Het was in de dagen van Sanherib dan ook onvoorstelbaar dat een vijand ooit voor de poorten van Nineve zou staan, zodat niet zozeer hun

defensieve doelmatigheid, maar veel meer het maken van een geweldige indruk bij het ontwerp van de verdedigingswerken de nadruk kreeg.

Er is niet zoveel bekend hoe de enorme ruimte binnen de stadsmuren werd gebruikt. Ten noorden en oosten van Kuyunjik lagen wijken die reeds voor de uitbreiding van de stad de benedenstad van Nineve vormden. Hier zijn bij spaarzame opgravingen de resten van grote villa's blootgelegd waarin de elite van het Assyrisch rijk moet hebben gewoond. Het gebied werd doorsneden door diverse geplande straten, waaronder de Koningsweg (*gerri šarri*), een geplaveide, 30 meter brede weg die van noord tot zuid de stad doorsneed en via een brug over de Khosr voer. Twee steles van Sanherib zijn bekend die oorspronkelijk wel gediend zullen hebben om de breedte van de Koningsweg aan te geven, met de aantekening dat eenieder die er langs woont en het waagt bij woningrenovatie de paradeweg te bebouwen met de dood zal worden bestraft. Ten zuiden van de Khosr, aan de voet van het Inspectiepaleis op Nebi Yunus, moeten waarschijnlijk militaire exercitieterreinen binnen de stadsmuren worden gezocht; een reliëfvoorstelling waarop in dit deel van de stad ruiters zijn afgebeeld doet dit vermoeden (afb. 4). Tuinen en open ruimtes voor publieke ceremonies namen eveneens een aanzienlijk deel van de ommuurde ruimte in beslag, en men kan zich afvragen in hoeverre woonwijken voor de gewone burgers en arbeiders een plaats in de nieuwe koningsstad vonden. Wellicht dat velen in kleine nederzettingen buiten de muren hebben gewoond.

De uitbreiding en verfraaiing van Nineve was een project waarbinnen de stad het middelpunt vormde maar dat zich geenzins daartoe beperkte. In alle relevante inscripties beroept Sanherib zich namelijk ook op allerlei waterbouwkundige projecten die daar steeds in samenhang met de bouw van Nineve worden genoemd maar waarvan nochtans duidelijk is dat ze ten bate van de gehele vlakte ten noorden en oosten van de stad werden uitgevoerd. We bevinden ons hier in een gebied waar akkerbouw op basis van louter neerslag mogelijk is, maar de vruchtbare gronden geven een hoger en betrouwbaarder rendement wanneer irrigatie kan worden geboden. Diverse waterlopen (waaronder de door Nineve stromende Khosr) boden hiertoe reeds gelegenheid maar als we Sanherib mogen geloven werd van irrigatie tot dan toe weinig gebruik gemaakt. Om voor voldoende water voor zijn hoofdstad te zorgen, en om de irrigatie van het ommeland te verbeteren, liet hij bronnen in de bergen met de Khosr verbinden en een andere rivier aftappen om het water via een kanaal (onder meer over het beroemde aquaduct van Jerwan) naar de Khosr te leiden. De toevloed van extra water maakte het mogelijk om boomgaarden en tuinen rondom Nineve aan te leggen, en men liet moerassen ontstaan die niet alleen als reservoir tegen overstromingen

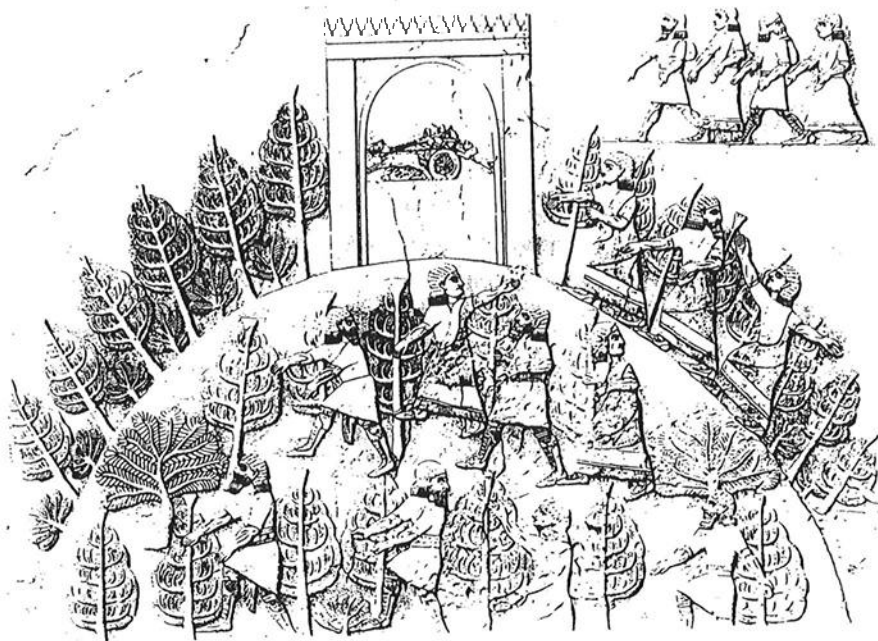
Afb. 4. Het zuidelijk deel van Nineve, met de stadsmuur en twee poorten, de Tigris op de voorgrond en rechts een kanaal en een voorgeschoven versterkingsmuur. Reliëfplaat uit het Zuidwestpaleis uit de tijd van Assurbanipal. Illustratie uit Lumsden 2000, 829.

dienden maar tevens als wildreservaat en jachtterrein werden gewaardeerd. In de koninklijke tuinen buiten en binnen de stad (op de flanken van beide citadellen) klaterde aldus via aquaducten aangevoerd water naar beneden (zie de afbeelding boven de inhoudstafel van deze Phoenix). De aanzienlijke investeringen in de watervoorziening dienden zodoende om het landschap rondom de Assyrische hoofdstad te verfraaien, maar de bestudering van de nog steeds zichtbare kanaallichamen heeft ook duidelijk gemaakt dat de lokale akkerbouw eveneens van het toegenomen watervolume profiteerde.

De vorst door wiens toedoen Nineve zich van provinciaal centrum tot indrukwekkende rijkshoofdstad ontwikkelde vond temidden van zijn scheping zijn einde. Volgens het Oude Testament werd Sanherib door zijn zoons in een tempel te Nineve met dolksteken om het leven gebracht (2 Kn 19: 37) terwijl een inscriptie van Assurbanipal stelt dat zijn grootvader er onder een stierkolos verpletterd werd. Het was prins Urad-Mullissu die de moord op zijn vader beraamd had maar er niet in slaagde om zijn greep naar de macht

ook door te zetten, want de beoogde troonopvolger Esarhaddon wist ondanks de staatsgreep de troon van zijn vader te bestijgen. Het brutale einde van Sanherib wierp een schaduw over de regering van Esarhaddon (680-669 v. Chr.) maar had weinig directe gevolgen voor Nineve — een verschil met Khorsabad dat na de ongelukkige dood van Sargon als residentie werd opgegeven. De stad bleef de belangrijkste woonplaats van de Assyrische koning, hoewel Esarhaddon dikwijls in de oude stad Nimrud vertoefde en voor verblijven in Nineve de voorkeur gaf aan het ‘Inspectiepaleis’ van Nebi Yunus, misschien wel omdat hij liever niet naar Kuyunjik ging, het deel van de stad waar zijn vader was vermoord.

Kuyunjik werd echter weer koningszetel onder Esarhaddons zoon en opvolger Assurbanipal (668-631 v. Chr.), die er een tweede paleis liet bouwen (het Noordpaleis) en ook zijn grootvaders „Paleis dat geen gelijke heeft” met nieuwe reliëfplaten verfraaide. In beide paleizen verschenen voorstellingen van de koninklijke leeuwenjacht die tegenwoordig onder de topstukken van het British Museum worden gerekend. Dat de leeuwenjachtscenes relevant zijn voor Sanheribs Nineve werd in 1995 door de Assyrioloog Elnathan Weissert aannemelijk gemaakt. Assurbanipal geeft in beeld en tekst de leeuwenjacht veel ruimte, waarbij onderscheiden moet worden tussen de jacht op wilde leeuwen in de steppe — een handeling die uitdrukking gaf aan de koninklijke taak de chaosmachten buiten de gevestigde orde te overwinnen om de onderdanen te beschermen — en de jacht op een afgebakend terrein binnen de muren van Nineve. Dit tweede type is afgebeeld op reliëfs uit Assurbanipals paleis in Kuyunjik, waarop te zien is hoe de koning vanuit zijn strijdswagen 18 leeuwen met pijl en boog te lijf gaat. De leeuwen worden uit kooien losgelaten in een terrein dat door een lange rij soldaten met schilden is afgezet. Naast de arena ligt een heuvel die de bewoners van de stad beklimmen om op veilige afstand het spektakel te bekijken, met op de top een stele waarop met Droste-effect de koninklijke leeuwenjacht is afgebeeld (afb. 5). Een op een kleitablet overgeleverde tekst (wellicht een afschrift van de inscriptie van de afgebeelde stele) noemt hetzelfde aantal van 18 leeuwen die de koning binnen de muren van Nineve doodde. De betekenis van dit gebeuren is veelzijdig: een voor de gehele stadsbevolking zichtbare demonstratie van de manbaarheid van de koning, en een magische handeling met het doel de stad en het rijk te beschermen. Nineve had namelijk 18 stadspoorten, zodat voor elke poort een leeuw in de arena werd losgelaten. De stad staat in het drama dus symbool voor het hele rijk, en haar poorten zijn de grenzen waarachter de chaos ligt die in de vorm van de afgeschoten leeuwen wordt bedwongen. De bloedige voorstelling liet geen twijfel dat de veiligheid van de stad en het rijk gewaarborgd was.

Afb. 5. Publiek bij de leeuwenjacht. Reliëfplaat uit het Noordpaleis van Assurbanipal.
Illustratie uit Reade 1998, 83.

Ook toen in de laatste decennia van het Assyrische rijk het politieke centrum naar het westen verschoof (waar Harran in zuid-oost Turkije als laatste hoofdstad kwam te dienen), bleef Nineve de belangrijkste stad in het kernland van Assyrië. Militaire bedreiging kwam van de kant van de Babyloniërs en Meden die zich na de verovering van de stad Aššur op Nineve richtten. Een eerste poging om de stad in te nemen werd in 614 v. Chr. afgeslagen maar de stad werd bij een tweede poging in 612 v. Chr. ingenomen en verwoest. Recente opgravingen hebben aan het licht gebracht dat de stadspoorten de zwakste schakel van de verdediging waren: de brede toegangswegen die door de poorten liepen waren voorafgaand aan het beleg met kleitichelmuren smaller gemaakt en bij twee poorten werden dramatische overblijfselen uit de laatste dagen van de stad gevonden: gesneuvelde soldaten, paarden en wapens bleven ter plekke achter. Deze twee poorten liggen aan beide uitersten van de langgerekte stad, wat erop wijst dat de verdedigers gedwongen werden de totale lengte van de muren te bewaken, zodat op zwakke plekken te weinig troepen konden worden ingezet om

efficiënt verzet te bieden. De paleizen en monumenten van Nineve brandden niet lang na de val van de stad af en de stad werd nooit meer als residentie gebruikt, hoewel bewoning nimmer werd opgegeven. Xenophon met zijn tienduizend Griekse huurlingen trok in 401 v. Chr. langs Nimrud (*Larissa*) en Nineve (*Mespila*) en vertelt over de omvang en het uiterlijk van de muren van de verlaten stad (*Anabasis* III, 4: 6-12). De herinnering aan de Assyriërs was in zijn dagen reeds vervlogen want hij schrijft de bouw aan de Meden toe, juist degenen die de ondergang van de stad op hun geweten hadden...

Literatuur

- COLLINS, P. 2008. *Assyrian Palace Sculptures*. London.
- CURTIS, J.E. en J.E. Reade (uitg.). 1995. *Art and Empire. Treasures from Assyria in the British Museum*. London.
- FRAHM, E. 1997. *Einleitung in die Sanherib-Inschriften*. Archiv für Orientforschung, Beiheft 26. Wenen.
- LUMSDEN, S. 2000. On Sennacherib's Nineveh. Pagina's 815-834 in *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Geredigeerd door P. Matthiae et al. Rome.
- READE, J.E. 1998. Assyrian Illustrations of Nineveh. *Iranica Antiqua* 33: 81-94.
- . 2000. Nineve (Nineveh). *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 9: 388-433.
- RUSSELL, J.M. 1991. *Sennacherib's Palace Without Rival at Nineveh*. Chicago/London.
- STRONACH, D. 1997. Notes on the Fall of Nineveh. Pagina's 307-324 in *Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project*. Geredigeerd door S. Parpola en R.M. Whiting. Helsinki.
- WEISSERT, E. 1997. Royal Hunt and Royal Triumph in a Prism Fragment of Ashurbanipal. Pagina's 339-358 in *Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project*. Geredigeerd door S. Parpola en R.M. Whiting. Helsinki.

ONBEOUWDE GROND IN BABYLONISCHE STEDEN

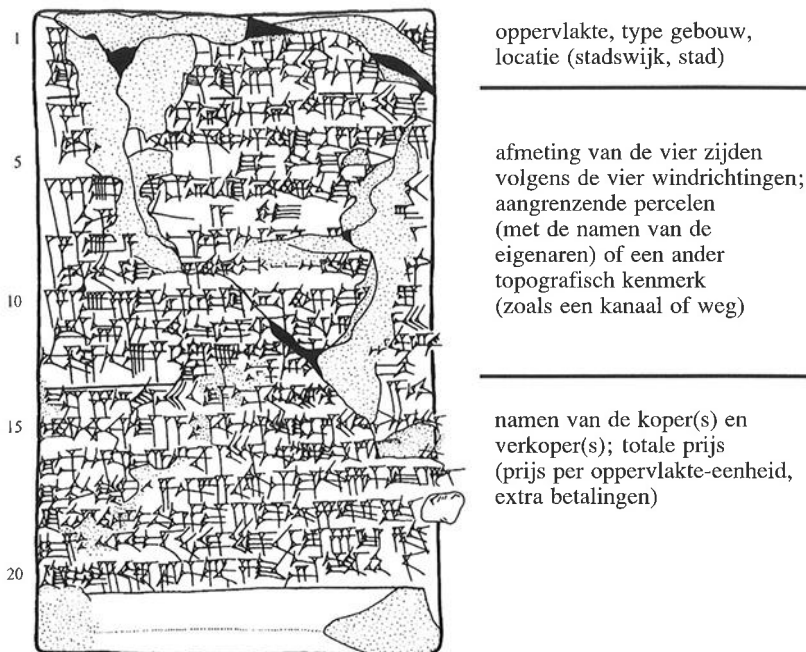
HEATHER D. BAKER (WENEN)¹

Onbebouwde grond was een belangrijk kenmerk van oudoosterse steden, maar het is een onderwerp dat nog maar weinig aandacht heeft gekregen in de wetenschappelijke literatuur. Nochtans is het voor moderne schattingen van oude bewoners aantallen noodzakelijk om een goed beeld te krijgen van de omvang van onbebouwde grond in een stad, zoals we straks zullen zien. Bovendien werpt de aanwezigheid van onbebouwde grond, en haar verschillende modaliteiten zoals omvang, verspreiding en gebruiksdoeleinden, een belangrijk licht op het antieke stadsbeeld en de leefcondities van de bewoners. In deze bijdrage zal ik de voornaamste aspecten van onbebouwde grond in de Babylonische steden van het eerste millennium v. Chr., die in de loop van mijn recente onderzoek aan het licht kwamen, bespreken.

Bronnen

Opgravingen vonden plaats in verschillende Babylonische steden die tijdens het eerste millennium v. Chr. bewoond werden. Babylon is hiervan zonder twijfel de voornaamste stad, maar ook Borsippa, Sippar, Ur en Uruk waren in het eerste millennium v. Chr. belangrijke centra. De technische kwaliteiten van deze opgravingen schommelen echter aanzienlijk, en vaak kozen archeologen ervoor zich te concentreren op de monumentale architectuur, zoals paleizen en tempels, waardoor andere stadsdelen, zoals de residentiële wijken, verwaarloosd werden. Hierdoor zijn onbebouwde grondstukken niet goed gedocumenteerd in het archeologische bestand, een probleem waarop ik later in meer detail zal ingaan. Gelukkig bleven er uit de Babylonische steden van het eerste millennium v. Chr. wel grote hoeveelheden spijkerschrifttabletten bewaard die ons kunnen helpen dit probleem recht te zetten. Vooral koopcontracten van huizen zijn van grote waarde omdat zij gedetailleerde informatie bieden over concrete percelen

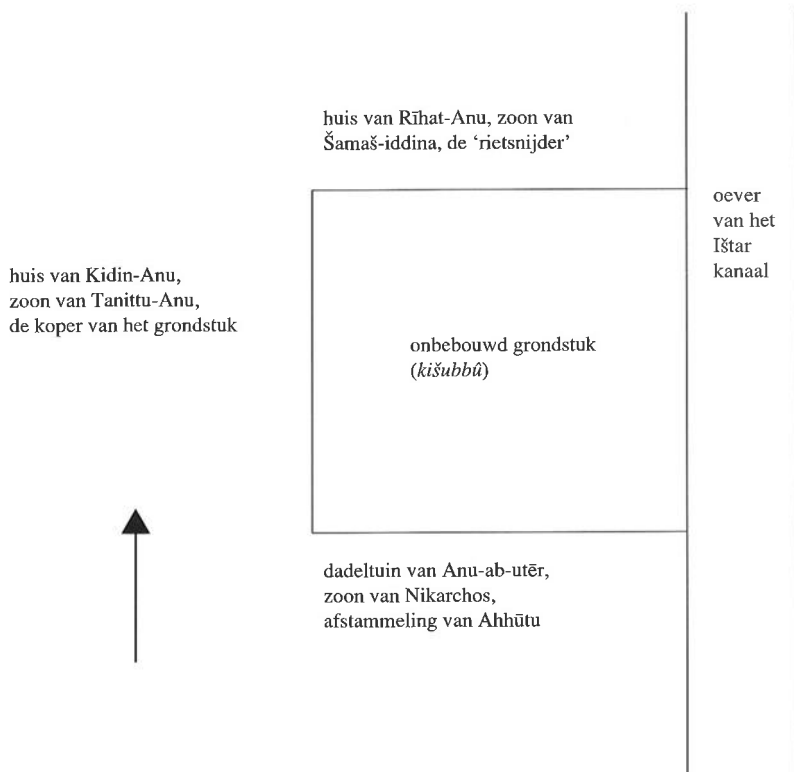
¹ Deze bijdrage is gebaseerd op een meer gedetailleerde studie over het stedelijke landschap van Babylonië in het eerste millennium v. Chr. die in afzienbare tijd door de auteur gepubliceerd zal worden (Baker, te verschijnen). Het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van het START-project „*The Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*” gefinancierd door het *Fonds zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung* (Oostenrijk) onder leiding van M. Jursa (Universiteit Wenen).

Afb. 1. Koopcontract van een huis in Babylon, met een samenvatting van de inhoud.
(Voorzijde van BM 77513, Baker 2004 no. 80; copic: H.D. Baker)

die in de oudheid van eigenaar wisselden (zie afb. 1). Naast koopcontracten zijn er nog veel andere contracttypes die licht kunnen werpen op het urbane landschap en op de eigendomsvoorwaarden en gebruiksdoelinden van stadseigendommen.

Kleitabletten zoals BM 77513 in afb. 1 geven ons waardevolle informatie over het stuk grond of het huis dat het voorwerp was van de transactie, over de identiteit van de kopers en de verkopers, en over de prijs waarvoor het werd verkocht. Op basis van zulke teksten kunnen we schematische reconstructies maken van de onmiddellijke omgeving van het pand, omdat zij vermelden welke percelen, straten of kanalen aan het pand grensden, en wie de burens waren (zie afb. 2). Door dit soort gegevens uit een groot aantal kleitabletten te verzamelen, kunnen we de samenstelling van oude stadswijken reconstrueren en komen we te weten welk aandeel onbebouwde grond had in het stedelijke landschap. Niet alleen zijn er contracten die de verkoop van onbebouwde percelen betreffen (afb. 2), maar vaak worden zulke grondstukken ook genoemd als belendende percelen in teksten over ander onroerend goed.

Verkopers: Anu-uballiṭ en Anu-ahhē-iddin, zonen van Anu-ab-utēr, kleinzonen van Nikarchos, afstammelingen van Ahhūtu

Koper: Kidin-Anu, zoon van Tanittu-Anu, kleinzoon van Tattannu

Afb. 2. Schematische reconstructie van het onbebouwde grondstuk in de „Ištarkanaal” wijk van Uruk, beschreven in koopcontract BRM 2 38 (173 v. Chr.). De koper was al eigenaar van het pand aan de westelijke zijde; door het onbebouwde perceel erbij te kopen verschaftte hij zich directe toegang tot het Ištarkanaal. Eén van de verkopers bezat een dadeltuin aan de zuidzijde van het grondstuk. De oppervlakte van het perceel wordt in de tekst helaas niet aangegeven.

Onbebouwde grond — een typologie

We kunnen onbebouwde grond op de meest algemene — en voor de hand liggende — manier definiëren als een stuk grond zonder opgetrokken gebouwen. Deze algemene definitie is echter niet goed bruikbaar om het landgebruik binnen een stad te bestuderen: er moeten subcategoricën

afgebakend worden, die ieder op zich een eigen studie waard zijn. De volgende typologie kan in overweging genomen worden:

- onbebouwde grond in privébezit;
- cultiveerbaar land in de stad (tuinen en boomgaarden);
- en de publieke ruimte, in het bijzonder het stratenplan.

Ieder van deze landtypes is van cruciaal belang indien wij te weten willen komen hoe de stad er in de oudheid uitzag en hoe zij functioneerde. In de volgende pagina's zal ik deze drie verschillende soorten stedelijke ruimte bespreken, tezamen met de voornaamste bevindingen die tijdens mijn onderzoek aan het licht kwamen.

Onbebouwde grond in privébezit

Deze eerste categorie bestaat uit onbebouwde percelen in residentiële woongebieden. Uit kleitabletten weten we dat braakliggende grond in deze context altijd iemands bezit was — er zijn bijvoorbeeld geen aanwijzingen dat de gemeenschap onbebouwd land bezat, of dat er grondstukken waren die niet aan een individu of familie toebehoorden. Er is wel één uitzondering op deze regel: in Hellenistisch Uruk wees de tempel braakliggende grond toe aan haar personeel, dat vervolgens aangespoord werd het land voor woondoeleinden te ontwikkelen. Deze percelen werden doorgaans aangeduid als „eigendom van de god Anu, pacht van zo-en-zo”. Heel af en toe is er sprake van grond dat enkel als „eigendom van de god Anu” beschreven wordt; dit waren grondstukken die de tempel blijkbaar nog niet aan een individu had toevertrouwd.

Afgezien van deze uitzondering, was braakliggend land in woonwijken altijd in privébezit. Dit stemt overeen met het magere archeologische bewijs voor onbebouwde grond in residentiële wijken: de weinige braakliggende percelen die we kennen, waren ommuurd — een teken dat zij bij een aangrenzend huis hoorden (zoals bv. huis II in de Merkes-wijk van Babylon (afb. 3)). Overigens is het niet gemakkelijk zulke grondstukken archeologisch te herkennen, niet in het minst omdat hun sporen geheel verloren gingen wanneer de grond ter voorbereiding van geplande bouwwerkzaamheden in de oudheid werd geëffend.

In Babylonische kleitabletten gebruikte men meestal het woord *kišubbû* om braakliggende grond aan te duiden. Niet minder dan 120 teksten van het totale corpus van 1100 kleitabletten die ik voor mijn studie van de Babylonische stad in het eerste millennium v. Chr. heb geraadpleegd, vermelden stadsgrond die als dusdanig wordt beschreven. Deze 120 teksten bieden een mooie gelegenheid om dit verschijnsel in groter detail te bestuderen.

Afb. 3. Een woonblok opgegraven in de Merkes wijk van Babylon. Let op de ommuurde open ruimte in de zuidwestelijke hoek van huis II (naar Reuther 1926, pl. 17).

De studie toont aan dat het woord *kišubbû* eigenlijk in verschillende contexten gebruikt kon worden. Het is aan te raden deze contexten ook bij de bestudering van de teksten in overweging te nemen, omdat wij op die manier nog meer relevante informatie over de samenstelling van Babylonische stadswijken kunnen verzamelen.

In sommige gevallen vertellen de spijkerschriftteksten ons welke functie het braakliggende grondstuk, omschreven als *kišubbû*, had. Meestal gaat het om een doodlopende straat of steeg (*mūšû* in het Akkadisch), die één of meerdere huizen van een toegang voorzag. In enkele andere gevallen hebben

we te maken met een onvolledig huis; het woord *kišubbû* wordt dan gebruikt om dat deel van het huis aan te duiden dat nog ontbrak, zoals bijvoorbeeld in de volgende twee teksten:

„een opgetrokken huis waarvan de deurstijlen aangebracht zijn maar waarvan de noordelijke vleugel niet gebouwd is (*kišubbû*)” (BIN 1 127: 1-2; Uruk, 589 v. Chr.)

„een noordelijke en oostelijke vleugel, (beiden) opgetrokken, en de rest van het huis, dat neergehaald en opnieuw gebouwd moet worden, en (dat ook bestaat uit) onbebouwde grond (*kišubbû*)” (GCC I 1 398: 5-6; Uruk, 555 v. Chr.)

In de meeste teksten wordt de gebruiksfunctie van een *kišubbû* grondstuk echter niet verder verduidelijkt. Toch is het handig om in de gevallen wanneer het braakliggende grondstuk onderwerp is van een transactie onderscheid te maken tussen twee categorieën:

- *kišubbû* percelen die tot een pand behoren;
- en *kišubbû* percelen die los van enig huis of bouwwerk verkocht worden.

Een onbebouwd stuk grond dat tezamen met een pand wordt verkocht, moet aan de buitenzijde van het huis hebben gelegen, zoals het geval was met het eerder genoemde huis II in de Merkes wijk van Babylon (zie afb. 3). Zulke percelen mogen niet verward worden met de binnenhof van een Babylonisch huis (Akk. *tarbašu*), een interne open ruimte die toegang verstrekke tot de verschillende vertrekken van het huis. Meestal lagen er kamers aan alle vier zijden van de hof. Zelfs wanneer de hof met één zijde tegen de buitenmuur van het huis lag, had deze door zijn centrale rol in de circulatie binnen het huis een fundamenteel andere functie dan een braakliggend stuk grond (*kišubbû*) aan de buitenzijde van het gebouw.

Zulke externe percelen, die bij een huis hoorden maar niet waren bebouwd, waren vrij gebruikelijk in Hellenistisch Uruk, maar in vroegere tijden en andere steden waren zij heel wat zeldzamer. We weten niet precies voor welke doeleinden zulke grondstukken werden gebruikt. De kleitabletten hebben het wel eens over externe gebouwtjes die tegen particuliere huizen aanleunden, en we kunnen aannemen dat sommige van deze gebouwtjes op een braakliggend stuk grond bij het huiscomplex hoorden. Bij de opgravingen van huis II in Babylon werden er sporen van een tijdelijk, wankel gebouwtje aan de noordzijde van het onbebouwde terrein in de zuidwesthoek van het complex aangetroffen (Reuther 1926, 92). De archeoloog stelde voor dat de ruimte ten zuiden van dit gebouw vroeger dienst deed als tuin, maar dit is onwaarschijnlijk omdat er een probleem bestond met de watervoorziening (zie lager).

In het tweede scenario werden *kišubbû* percelen los van enig huis of bouwwerk verkocht. Bestuderen we de beschikbare data over de oppervlakte van zulke percelen, dan kunnen we vaststellen dat zij meestal te klein waren om er een traditioneel Babylonisch huis met binnenhof, dat minstens 90 m² bouwgrond vereiste, op te bouwen. Dit suggereert dat zulke kleine onbebouwde grondstukken meestal gekocht werden met het specifieke oogmerk een naburig pand uit te breiden. Deze hypothese wordt inderdaad bevestigd door het feit dat losse *kišubbû* grondstukken meestal gekocht werden door een persoon die reeds een aangrenzend pand in eigendom had. Zo zijn we op het spoor van een proces van opvulling: de aankoop van beschikbare grond leidt tot een grotere bewoningsdichtheid doordat bestaande woningen verder uitgebreid worden.

We kennen ook een klein aantal teksten die over opmerkelijk grote percelen braakliggende grond gaan. Deze terreinen waren groot genoeg voor meerdere huizen en werden waarschijnlijk gekocht met het doel een straat of stads-wijk opnieuw in ontwikkeling te brengen. Eén voorbeeld komt uit Sippar tijdens de regering van Nebuchadnezzar II. Het is zeker geen toeval dat dit een periode van economische heropleving en stedelijke groei was. Het grondstuk in kwestie was maar liefst 5596,5 m² groot (BM 42340; Jursa 1999, 142–144). De tekst beschrijft het grondstuk als een *kišubbû* perceel met bouwvallige huizen.

Braakliggende grond als indicatie van bewoningsdichtheid

De frequentie en verspreiding van braakliggende grond in woonwijken kan dienst doen als indicator van bewoningsdichtheid. We hebben gezien dat onbebouwde percelen gebruikt werden om bestaande huizen uit te breiden of om nieuwe huizen op te trekken indien het grondstuk groot genoeg was. De beschikbaarheid van braakliggende grond door de eeuwen heen weerspiegelt zodoende onderliggende demografische processen. De Babylonische bronnen uit het eerste millennium v. Chr. maken het mogelijk om op die manier twee centrale kwesties te bestuderen: (1) de variabiliteit in bewoningsdichtheid binnen één stad op een gegeven tijdstip (Hellenistisch Uruk), en (2) demografische processen weerspiegeld in bewoningsdichtheden door de tijd heen. In de volgende paragrafen zal ik enkele resultaten bespreken van het onderzoek dat ik naar deze twee kwesties uitvoerde.

Verschillen in bewoningsdichtheid binnen één stad

We beschikken over voldoende bronnen uit Hellenistisch Uruk om de verschillende bebouwingsdichtheden binnen deze stad te bestuderen. Dit is

erg belangrijk omdat pogingen van archeologen om de omvang van de oude stadsbevolking te schatten altijd te lijden hebben onder de onzekerheid of de kleine opgegraven oppervlakte wel representatief is voor de stad in haar geheel. Eén methode bestaat erin gebruik te maken van een vermenigvuldiging, zoals het aantal personen per hectare; men moet dan slechts de totale oppervlakte van de site kennen (op zich geen gemakkelijke taak!) om de bevolkingsdichtheid te berekenen. Een meer gesofisticeerde procedure neemt het aantal bewoners per huis (plus een schatting van het aantal huizen per hectare) als eenheid, óf het aantal personen per vierkante meter overdekte leefruimte. Deze twee laatste methodes steunen op de *bewoonde* oppervlakte in een stad, en het is daarom van kritiek belang dat we een idee krijgen van de grootte en spreiding van braakliggende grond. Deze methodes werden in detail geëvalueerd door Nicholas Postgate (1994), op basis van drie steekproeven van telkens 50 m² residentiële bewoning, twee uit Abu Salabikh in de Vroegdynastische periode en één uit Ur in de Oudbabylonische periode. Deze steekproeven leverden het volgende resultaat op: 10% van de stadsgrond werd ingenomen door publieke ruimte (bv. straten) en 90% door woonhuizen. Het was echter niet mogelijk, zoals de auteur zelf aangaf, om te bepalen in hoeverre de steekproeven representatief waren voor de bebouwing van de gehele site.

Voor de Babylonische steden van het eerste millennium v. Chr. is er niet voldoende archeologisch materiaal om deze kwestie verder uit te zoeken omdat er van geen enkele site voldoende oppervlakte werd opgegraven. De teksten uit Hellenistisch Uruk leren ons echter dat er aanzienlijke verschillen waren in bewoningsdichtheid tussen de wijken van de stad. Ik zal eerst kort de methode beschrijven die ik in mijn onderzoek heb gebruikt. De details van de analyse en de behaalde resultaten zullen in afzienbare tijd gepubliceerd worden (Baker, te verschijnen).

We kunnen ons corpus van gedocumenteerde panden welhaast verviervoudigen indien we niet alleen de huizen die het object van een transactie waren in beschouwing nemen, maar ook de panden die aan deze huizen grensden. In mijn analyse gebruikte ik alle gegevens die beschikbaar zijn voor de vijf best gedocumenteerde stadswijken van Hellenistisch Uruk: de Adad Tempel, de Grote/Koninklijke Tuin, de Ištar Poort, de Lugalirra Tempel en de Šamaš Poort wijken. Alle belendende panden genoemd in de relevante contracten werden ondergebracht in één van de volgende categorieën:² huis (*bītu*), onbebouwd land (*kišubbū*), openbare straat (*sūqu*), private

² Deze categorieën reflecteren de toen gangbare Akkadische terminologie en de Babylonische praktijk van het noteren van aangrenzende structuren in contracten over immobiëlen.

weg (*mūṣû*), andere (bv. zelden genoemde structuren zoals kanalen en dadeltuinen), onbekend (indien het kleitablet beschadigd is). De grootte van deze belendende panden konden we niet in overweging nemen omdat deze informatie niet stelselmatig genoemd wordt in de contracten, of verloren is gegaan door beschadiging. De belendende percelen worden in ons werkcopus daarom behandeld als gelijkzijdige vierkanten, ook al kan dit niet geverifieerd worden en is het zelfs onwaarschijnlijk dat de percelen er zo uitzagen, want grondstukken waren maar zelden vierkant van vorm. Het leek ons echter plausibel dat de dimensies van de individuele zijden zich uiteindelijk zouden compenseren indien het corpus maar groot genoeg is. We waren in staat om deze hypothese te checken aan de hand van de opgegraven, residentiële Merkes-wijk van Babylon: soortgelijke resultaten werden bereikt wanneer de opgegraven eigendomsgrenzen ten eerste werden beschouwd als geïdealiseerde grenzen (van gelijke lengte) en ten tweede als werkelijk gemeten omtrekken.

De analyse van deze gegevens toont aan dat er opmerkelijke verschillen bestonden tussen de vijf stadswijken van Hellenistisch Uruk. Met de informatie over belendende panden als index van de relatieve bewoningsdichtheid, konden we aantonen dat de Ištar Poort-wijk veruit het dichtst bevolkt was: de percelen in deze wijk grensden het vaakst aan huizen en het minst vaak aan onbebouwde grondstukken. In vier van de vijf stadswijken vormden straten gemiddeld 20% van de belendende percelen, wat wil zeggen dat de meeste huizen aan een openbare weg lagen, terwijl slechts een klein percentage bediend werd door een private toegangsweg. Op die manier levert onze analyse unieke informatie op over de grootte en samenstelling van woonblokken.

Het moet benadrukt worden dat de bestudeerde stadswijken níet met zekerheid gelokaliseerd kunnen worden op de plattegrond van Uruk, ook al kan in sommige gevallen wel een voorstel gedaan worden. Niettemin is het voor de studie van de antieke urbane demografie van groot belang dat wij in staat zijn aan te tonen dat er significante variaties in bewoningsdichtheid bestonden binnen een stad op een bepaald ogenblik.

Veranderingen in bewoningsdichtheid als bewijs voor demografische trends

Kijken we naar alle beschikbare informatie uit alle Babylonische steden, dan kunnen we vaststellen dat het aantal transacties van onafhankelijke *kišubbû* grondstukken sterk afneemt van de 7de tot de 5de eeuw v. Chr.

(dit is de periode waarvoor we de meeste gegevens hebben om demografische veranderingen na te trekken). Dit wil zeggen dat er steeds minder braakliggende grondstukken beschikbaar waren om nieuwe huizen op te trekken.

Bovendien nam in dezelfde periode de gemiddelde grootte van alle soorten stadspcelen af, terwijl de onroerendgoedprijzen de hoogte in gingen. Deze trends suggereren dat de druk op de beschikbare ruimte in de steden steeds groter werd door de toenemende stadsbevolking.

Ommuurde tuinen en boomgaarden

Stadstuinen waren voor de koningen een belangrijk middel om prestige tentoon te spreiden. De locatie van de zogenaamde „Hangende Tuinen” van Nebuchadnezzar II in Babylon blijft een onderwerp van discussie, maar volgens de traditie, zo niet in werkelijkheid, volgde de Babylonische koning het voorbeeld van zijn Neo-Assyrische voorgangers zoals Sanherib, die een prachtig park in zijn hoofdstad Nineve had aangelegd. Ook later, in de tijd van Alexander de Grote en zijn opvolgers, waren er tuinen in Babylon, alsmede in Uruk, waar een koninklijke tuin bestond in de Hellenistische tijd.

De meeste stadstuinen en boomgaarden in onze bronnen waren echter in handen van privépersonen en, in sommige gevallen, van tempels. Het is geen verrassing dat we bijna geen referenties vinden naar cultivering van land binnen de dubbele stadsmuur van Babylon in de 6de en 5de eeuw v. Chr., omdat de stad in die tijd reeds te dicht bevolkt was om hier nog ruimte voor te bieden. Wel lagen er talloze boomgaarden, in het bijzonder dadeltuinen, tussen de stadsmuur en de verdedigingsmuur die door Nebuchadnezzar II als extra beveiliging ten oosten van de stad werd aangelegd. Deze tuinen waren belangrijk voor de voedselvoorziening in de stad. Ook moeten we goed in het achterhoofd houden dat het stadsdeel op de westoever van de Eufraat zo goed als onbekend terrein voor ons is: het kreeg bijna geen aandacht van archeologen en wordt haast nooit vermeld in de honderden kleitabletten uit Babylon. Voor een meer genuanceerde blik op stadstuinen en boomgaarden, moeten we verder kijken dan Babylon alleen.

De aanwezigheid van tuinen en boomgaarden in een stad veronderstelt natuurlijk dat er een goede watertoevoer is. De meest efficiënte manier van irrigeren is via een kanaal binnen de stadsmuur. Andere methoden, zoals het gebruik van waterdragers, zijn veel arbeidsintensiever en duurder dan het onderhoud van kanalen (afgezien van de arbeid die nodig was om het kanaal aan te leggen). We moeten er dus van uitgaan dat tuinen en boomgaarden te

vinden waren in lager gelegen stadsdelen, waar zij bevoloed konden worden door kanalen.³

De vraag hoe Mesopotamische steden van water werden voorzien, in het kader van de toenmalige hydrologische en topografische beperkingen, moet nog de nodige aandacht krijgen van archeologen, en we hopen dat toekomstige opgravingen en nieuwe technieken zoals satellietfoto's met hoge resolutie tot de studie van dit belangrijke onderwerp zullen bijdragen. Op dit ogenblik beschikken we vooral over relevante gegevens uit kleitabletten, zowel betreffende kanalen als tuinen en boomgaarden binnen de stadsmuur. De fysieke omtrek van de stad was ook van belang in dit opzicht, omdat de walgracht een belangrijk element vormde in het netwerk van waterwegen in en rond de stad, en de teksten suggereren dat dadeltuinen meestal onmiddellijk nabij de walgracht zelf gelegen waren.

De beste informatie over stadstuinen en -boomgaarden komt uit Uruk, een stad waarvan het waternetwerk ook goed gedocumenteerd is.⁴ Uruk beschikte over ongebruikelijk veel grond in deze tijd en was relatief dun bevolkt: de ruimte binnen de stadsomwalling — een erfenis uit vroegere tijden — was enorm. In de Hellenistische tijd was ca. 300 ha. bewoond, en in de voorgaande Neo-Babylonische tijd nog iets minder. Dit wil zeggen dat in het eerste millennium v. Chr. slechts iets meer dan de helft van het totale ommuurde terrein van ca. 550 ha. bewoond was, zodat er veel ruimte was voor tuinen en boomgaarden, in het bijzonder in de lager gelegen gedeelten van de heuvel (*tell*).

We kennen de namen van meer dan 10 kanalen binnen de stadsmuren van Uruk in het eerste millennium v. Chr.⁵ en uit teksten weten we dat zowel privépersonen als tempels dadeltuinen in bezit hadden. Naast echte dadeltuinen, waren er ook losse dadelpalmen die op individuele huispercelen stonden: enkele kleitabletten hebben het over huizen die aan een stadskanaal gelegen waren en die voorzien waren van een rij van zeven dadelpalmen aan de waterkant.

Openbare ruimte: het stratenplan

Uit teksten weten we dat het stratenplan van een Babylonische stad bestond uit een driedelige hiërarchie van openbare hoofdwegen, kleinere

³ In grote, dunbevolkte steden konden kanalen tussen de verschillende heuvels van de site vloeien.

⁴ Zie bijvoorbeeld de reconstructie van het kanaalsysteem in en rond de stad door Kose 1998, 14 (afb. 4) gebaseerd op luchtfoto's uit 1935.

⁵ De laatste studie over de topografie van Uruk, Falkenstein 1941, vermeldt slechts één van deze namen, maar sinds die tijd is de beschikbare informatie over Uruk drastisch toegenomen.

openbare straten, en doodlopende steegjes in privébezit. Dit kunnen we afleiden uit de Akkadische terminologie:

- *sūqu rapšu mūtaq ilāni u šarri* — „brede straat, weg van goden en koning”;
- *sūqu qatnu mūtaq niši* — „smalle straat, weg van de mensen”;
- *mūšû (lā āšû)* „(doodlopende) steeg (letterlijk: uitgang)”.

De openbare hoofdwegen werden vaak gebruikt bij optochten en processies, zoals we kunnen afleiden uit hun populaire benaming „weg van goden en koning”. Naast deze algemene, alledaagse benaming, hadden deze wegen vaak ook een officiële naam die hun ceremoniële functie tot uitdrukking bracht. Die namen kennen we uit de literair-topografische tabletserie ‘Tintir = Babylon’, die het stadsplan van Babylon op het einde van het tweede millennium v. Chr. behandelt (George 1992, 1–72). Veel elementen uit Tintir waren nog steeds aanwezig in het Babylon van het eerste millennium v. Chr., niet in het minst omwille van de sterke behoudsgezindheid waar het de locatie van cultische gebouwen en andere religieuze plaatsen betrof. Een historische bron suggereert dat het een taboe was om de richting van een ceremoniële straat te veranderen.

Straten werden natuurlijk ook teruggevonden bij opgravingen. Het beste archeologische voorbeeld van een oud stratenplan is dat van de Merkeswijk in Babylon. Het valt echter meteen op dat doodlopende steegjes niet alleen bij deze opgraving maar ook op andere Babylonische sites van het eerste millennium v. Chr. slecht vertegenwoordigd zijn, want er zijn veel minder steegjes teruggevonden dan wij zouden vermoeden op basis van hun talrijke vermeldingen in kleitabletten. In de Merkeswijk hebben de archeologen het stratenplan over een lengte van meerdere blokken buiten de eigenlijke opgraving getraceerd door langs de façades van de gevonden huizen verder te graven, maar de kleinere, nauwe openingen tussen de huizen hebben zij niet gevolgd en het is waarschijnlijk dat sommige van deze openingen steegjes waren (in plaats van de gewone open ruimtes tussen de muren van aangrenzende huizen, die men in deze wijk wel eens aantreft).

Waar diepe peilingen gemaakt konden worden in Merkes, werd de grote ouderdom van het stratenplan duidelijk: het Neo-Babylonische weggennetwerk (midden eerste millennium v. Chr.) volgde dat uit de Oud-Babylonische tijd (ca. 1800-1600 v. Chr.) getrouw. De omtrek van woonblokken werd dus in grote mate bepaald door het reeds aanwezige stratenplan, maar binnen zo’n blok waren individuele percelen niet scherp afgebakend en voortdurend onderhevig aan veranderingen ten gevolge van eigendomstransacties. De steegjes die naar het midden van de woonblokken leidden waren privébezit

van de betreffende huiseigenaars, en de steegjes konden zonder probleem aangepast worden aan de veranderende noden van die eigenaars.

Het loont de moeite om nog even naar de aard van de publieke ruimte in een Babylonische stad te kijken. De tempels waren geen openbare gebedsruimten, maar de toegang werd er beperkt door voorschriften die steeds strenger werden naarmate men dichterbij de *cella*, waar het godenbeeld stond, kwam. De openbare hoofdwegen, gebruikt als routes in de processies van de goden (in de vorm van hun beeld) en de koning, hadden dan ook de belangrijke rol de godsdienst, letterlijk, bij de mensen te brengen en zo hielpen deze wegen de culturele waarden en koningsideologie te bekrachtigen. Deze cultische toe-eigening van de publieke ruimte — als we het zo mogen noemen — merk je ook aan de aanwezigheid van tal van altaren, kapellen en staties in de straten van de stad. De eerdergenoemde literair-topografische tekst ‘Tintir = Babylon’ vat de vele cultische plekken van Babylon als volgt samen:

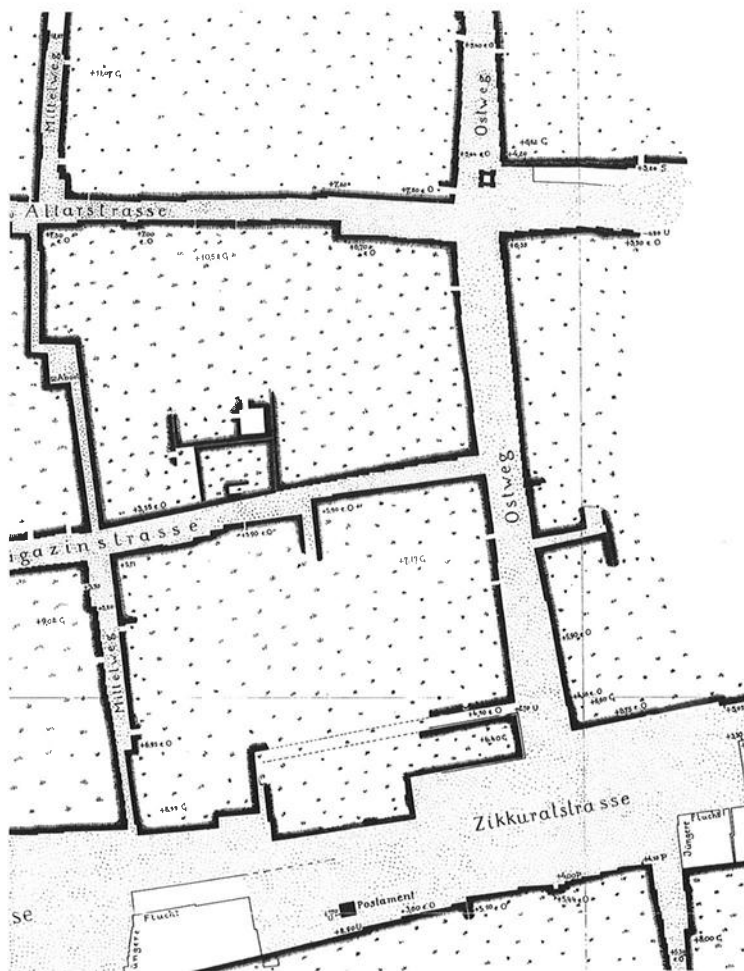
43 cultusplaatsen van de grote goden in Babylon
 55 altaren van Marduk
 300 altaren van de Igigi goden
 600 altaren van de Anunnaki goden
 180 tempels van Ištar
 180 staties van Lugalirra en Meslamtaea
 (Tintir tablet V: 82-88; George 1992, 68–69)

Er zijn enkele structuren opgegraven in de Merkes-wijk van Babylon die misschien in aanmerking komen om geïdentificeerd te worden met het soort van cultusplaatsen dat wordt opgesomd in Tintir (afb. 4).

Op een meer werelds niveau, deden de straten dienst als decor van allerlei commerciële activiteiten. Goederen werden gekocht en verkocht in de straten, en de kleitabletten uit Hellenistisch Uruk leren ons dat rijen winkeltjes de grote openbare wegen omzoomden (Baker, te verschijnen). De ruimte rondom de stadspoorten werd ongetwijfeld ook gebruikt om handel te drijven, net zoals dat het geval zou zijn in de latere, Islamitische steden. Maar er is geen bewijs voor het bestaan van openbare pleinen in de Babylonische steden van het eerste millennium v. Chr., noch voor enige andere formele publieke ruimten vergelijkbaar met de Griekse agora of het Romeinse forum, tenminste tot in de Hellenistische tijd, wanneer het Griekse theater in Babylon dienst ging doen als ontmoetingsplaats (van der Spek 2001).

Besluit

Door archeologische en tekstuele bronnen over de Babylonische stad samen te leggen konden wij aanzienlijke vooruitgang boeken in de studie

Afb. 4. Detail van het stratenplan van Merkes, Babylon (naar Reuther 1926, pl. 18). Let op het „Postament” in Zikkuratstrasse en het altaar op de kruising van Altarstrasse en Ostweg.

van onbebouwde grond binnen de stad, een onderwerp dat tot nu toe moeilijk te grijpen was. Privépersonen, en in mindere mate tempels (zoals in Hellenistisch Uruk), bezaten braakliggende percelen in residentiële wijken. Er zijn geen aanwijzingen voor het bestaan van stortplaatsen of vuilnisbelten. Misschien pleitten sociale conventies en/of de druk op de beschikbare ruimte voor woondoeleinden hiertegen. In ieder geval was eigenaarschap van groot belang: percelen werden zorgvuldig opgemeten en, indien nodig, ommuurd.

Zulke ijverige afbakening van privé-eigendom zou zeker het ongecontroleerde gebruik van braakliggende grond door buitenstaanders hebben afgeremd.

Aan de andere kant, is het erg onwaarschijnlijk dat de stad volledig vrij van afvalplaatsen was, en men kan zich voorstellen dat marginale plaatsen, zoals bijvoorbeeld aan de stadsrand, de scènes vormden van de meer onhygiënische bedrijvigheden van de mens. Ongetwijfeld waren er openlucht voorzieningen die toegankelijk waren voor de gemeenschap, zoals de kanaal- en rivieroevers waar water gehaald kon worden en kleren gewassen. Kleitabletten uit Uruk vertellen ons over de „Grote Waterput”, die waarschijnlijk door plaatselijke bewoners werd gebruikt. De mogelijkheden voor meer formele samenkomsten waren eigenlijk beperkt tot de ceremoniële optochten die enkele keren per jaar door de straten van de stad trokken en die de bewoners naar de openbare hoofdwegen lokten om het spektakel te bewonderen.

Hopelijk heb ik met deze bijdrage kunnen aantonen dat de studie van onbebouwde grond in al zijn diversiteit kan bijdragen tot een meer genuanceerd beeld van de Babylonische stad en de wooncondities van de stadsbevolking. Dit onderzoek leidt bovendien tot nieuwe onderzoeksvragen voor de toekomst, en heeft, ten slotte, verreikende implicaties voor moderne pogingen om de omvang van oude stadspopulaties te schatten.

Vertaling: Caroline Waerzeggers

Afkortingen

- BIN 1: Keiser, C.E. 1917, *Letters and Contracts from Erech Written in the Neo-Babylonian Period*. (Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies 1), New Haven.
- GCCI 1: Dougherty, R.P. 1923, *Goucher College Cuneiform Inscriptions. Vol. I: Archives from Erech. Time of Nebuchadrezzar and Nabonidus*. New Haven.

Literatuur

- BAKER, H.D. Te verschijnen. *The Urban Landscape in First Millennium BC Babylonia*.
- . 2004. *The Archive of the Nappāhu Family*. AfO Beiheft 30. Vienna.
- FALKENSTEIN, A. 1941. *Topographie von Uruk I: Uruk zur Seleukidenzeit*. Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka 3. Leipzig.
- GEORGE, A.R. 1992. *Babylonian Topographical Texts*. Orientalia Lovaniensia Analecta 40. Leuven.

- JURSA, M. 1999. *Das Archiv des Bēl-rēmanni*. PIHANS 86. Istanbul.
- KOSE, A. 1998. *Uruk, Architektur IV. Von der Seleukiden- bis zur Sasanidenzeit*. Ausgrabungen in Uruk-Warka, Endberichte 17. Mainz am Rhein.
- POSTGATE, J.N. 1994. How Many Sumerians per Hectare? — Probing the Anatomy of an Early City. *Cambridge Archaeological Journal* 4/1:47-65.
- REUTHER, O. 1926. *Die Innenstadt von Babylon (Merkes)*. 2 vols. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft 47. Leipzig.
- van der Spek, R.J. 2001. The Theatre of Babylon in Cuneiform. Pagina's 445-456 in *Veenhof Anniversary Volume. Studies Presented to Klaas R. Veenhof on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*. Geredigeerd door W.H. van Soldt. Istanbul.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstafken uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), *„Ik hadde de nieusgierigheid” . De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literatuuroppgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigenverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.